

XVI. Asır Kudüs Sancağında Hakkârililere Ait Vakıflar*

*Charitable Foundations of Hakkarians in the District
of Jerusalem in the Sixteenth Century*

MUSTAFA ÖKSÜZ**

öz

Selâhaddin Eyyûbî'nin 2 Ekim 1187'deki Kudüs'ü fethi esnasında maiyetinde Hakkârî'den gelen bazı kişilerin varlığı tarihi kaynaklar tarafından tespit edilmektedir. Bunların bir kısmını ulema sınıfına mensup şahıslar oluştururken geri kalanını da savaşçı kesimi teşkil etmekteydi. Hükümdarın yanında bulunan bu kişilerden bazıları çok önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Nitekim onların adlarına daha sonra çeşitli vesilelerle vakıflar kurulmuştur. Hayır kurumlarının ortaya çıkması sadece adı geçen sultanın dönemiyle sınırlı kalmamış diğer yöneticilerin devirlerini de kuşatmıştır. Dolayısıyla uzun bir zamanı kapsayan bir süreç ortaya çıkmıştır. Bu uzun süre zarfında fetih sonrasında bölgeye yerleşenlerin arasında "el-Hakkârî" lakabıyla anılmaya devam eden geldikleri yerden uzak fakat vakıf müesseselerinin doğal bir parçasını oluşturan yeni bir kuşak ortaya çıkmıştır. Eyyûbî Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra da bu kişilerin Memlûk sultanlarıyla yakın ilişki içinde oldukları, bazılarının yeni idarecilerin yakın çalışma ekibi içinde yer aldıkları ve yeni vakıflar kurdukları görülmektedir. Bu makalede Eyyûbî ve Memlûk devletlerini ihtiva eden Hakkârîli şahısların kurdukları evkafın hikâyesi, Osmanlı arşiv belgeleri rehberliğinde ele alınmıştır. Başta mahkeme kayıtları olmak üzere tahrir ve vakıf defterleri vakıanın tarihî boyutlarının anlaşılması amacıyla analitik süzgeçten geçirilerek kullanılmıştır. Böylece günümüz Kudüs'ünün uygarlık mirasına katkıda bulunmuş olan bu gelişme, tarihsel bağlamda incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eyyûbîler, Osmanlılar, Kudüs, Hakkârîliler, Vakıf

* Makale geliş tarihi: 19 Kasım 2022, kabul tarihi: 25 Aralık 2022, araştırma makalesi. Bu makale, 2. Uluslararası Zap Havzası Sempozyumu'nda (21-23 Ekim 2022) "XVI. Asır Kudüs Sancağı'nda Hakkârî Nisbesiyle Maruf Kişilere Ait Vakıflar" adıyla sunulup yayımlanmayan tebliğin geliştirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Van/Türkiye. mustafaoksuz@yyu.edu.tr, ORCID

ABSTRACT

Historical sources show us that during the conquest of Jerusalem on October 2, 1187, there were some people from Hakkari in the entourage of the victorious commander Salahuddin Al-Ayyubi. While some of them were members of the ulama class, the rest mostly were warriors. Those people, who were with Sultan Salahuddin, took on very important duties during his reign in Jerusalem, and in return for their services they were allowed to establish waqfs or charitable foundations. The emergence of charitable foundations was not only limited to the period of the aforementioned sultan but also seen in the periods of other rulers, which demonstrates the process of charitable foundation as a long-term phenomenon. Those who settled in the region after the conquest gave birth to new generations and these people, who found life in a new environment far from where their ancestors came from, were mentioned in the sources with the nickname “al-Hakkârî” or from Hakkari. When the Ayyubid State withdrew from the stage of history, these people started to have close contact with the Mamluk sultans and some of them took part in the close working team of the new administrators and continued to establish new foundations. Based on the Ottoman archival documents, this article examines the foundations established by the people of Hakkari during the Ayyubid and Mamluk rules. The foundation books and court records, especially the detailed cadastral registers, were used through an analytical filter to provide a sound historical dimension. The article aims to contribute to the heritage of today's Jerusalem by putting these institutions into a historical context.

Keywords: Ayyubids, Ottomans, Jerusalem, Hakkarians, Charitable Foundations

Giriş

KUDÜS'ÜN Selahaddin Eyyûbî tarafından yeniden fethi sonrası buraya İslam dünyasının muhtelif yerlerinden başta âlimler olmak üzere muhtelif şahıslar gelip yerleşmiştir. Hariçten kentin şenlenmesi ve gelişmesi için dönemin devlet adamları, önemli şahsiyetlere vakıf yoluyla çeşitli araziler tahsis etmiştir. İlk örneklerinin yeniden fethin gerçekleşmesinden altı yıl öncesine kadar gittiği bu uygulamadan Hakkârili kişiler de yararlanmışlardır. Osmanlı devrine ait kayıtlar, bu hususta vakıf tahsisatına ilişkin değerli bilgiler içermektedir.

Hakkârililere vakıfların tahsis edildiği merhale incelendiğinde sürecin tek bir sultanın idaresi dönemine sıkışmadığı, fetih öncesinden başlamak üzere uzun bir zaman dilimini kapsayan bir gelişme kaydettiği ortaya çıkmaktadır. İlk başta buraya gelenleri Sultan Selahaddin ile birlikte Kudüs'ün fethi için hareket edenler oluştururken sonrakilerde durumun farklılık arz ettiği görülmektedir. Artık bölgenin yerli ahalisini teşkil eden fakat menşeleri itibarıyla Hakkârili olanlar ön plana çıkmaya başlamışlardır.

Eyyûbî ve Memlûk devletlerini kuşatan bu uzun tarihi süreçte biri kadın olmak üzere toplam yedi kişi adına vakıf kurulmuştur. Bunlara ilişkin kayıtlar, adı geçen devletlerin tabii mirasçısı olan Osmanlı İmparatorluğu'na intikal etmiştir. Mezkûr vesikalara istinaden XVI. asırda tutulan belgeler, evkafın niteliğine ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. İlgili evrak incelendiğinde kurumların mahiyetiyle ilgili bazı tartışmalı noktaların mevcudiyeti de göze çarpmaktadır. Bu sorunlar,

doğal olarak meselenin analizinde birtakım sıkıntılarının ortaya çıkmasına yol açmakta ve kimi zaman konunun anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Kişilere ait vakıflar, başlıklar halinde kuruluş tarihlerine göre incelenirken ihtilafli hususlara işaret edilerek bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Böylece bir taraftan meselenin özüne ilişkin açık bir betimleme hedeflenirken diğer yandan da kaynaklardaki farklılıklar gösterilmek istenmiştir.

1. Ali el-Hakkârî el-Hâcib

Vakfın sahibi olarak zikredilen zatın kimliğine ilişkin Osmanlı kayıtlarında bilgi bulmak mümkün değildir. Hakkârî nisbesini taşıyan şahıslardan bazıları Haçlılarla mücadele için hem Zengi hem de Selahaddin'in kadrosunda yer almışlardır. Bu kişilerden bazılarına dair malumatı kaynaklarda ve modern çalışmalarda bulmak imkân dâhilindedir. Bunlardan biri de Seyfuddin Ebu Hasan Ali b. Ebu'l-Heyca el-Hakkârî'dir. Kendisi Şirküh'un (ö. 1169) komutanları arasında yer almış; onun vefatından sonra Selahaddin'in yakın çalışma arkadaşları arasına katılarak el-Emîru'l-Kebîr lakabıyla meşhur olmuştur. Bir ara Haçlılara esir düşünce sultan tarafından kurtarılmış fakat bu olaydan sonra çok fazla yaşamayarak H. 588 (1192) senesinde vefat etmiştir.¹ Aşağıda da işaret edileceği üzere vakfının kuruluş tarihi ise ölümünden yaklaşık 11 yıl öncesine tesadüf etmektedir.

1200-1218 yılları arasında Eyyûbî tahtında sultan olarak bulunan Melik Adil Ebubekir b. Eyyûb'un² Hakkârîli Hacib Ali'ye Deyr Büreyd/Berid ile Deyr Hazim'i vakıf olarak tahsis etmesi ilginç bir noktayı ortaya çıkarmaktadır. Zira vakfiyenin tarihine bakıldığında daha Kudüs'ün fethedilmediği görülmektedir. Fetih (H. 583) ile vakfiyenin tarihi (H. 577) arasında altı yıl vardır. Bu zaman dilimi nazarı itibara alındığında dönemin ruh halinin aslında bu metinde belirlediği müşahede olunmaktadır. Nureddin'in Mescid-i Aksa'daki minberi çok önceden hazırlatması örneğinde olduğu gibi bu olgu, Müslümanların önünde sonunda kenti yeniden ele geçirme arzularının, azimlerinin ve inançlarının adeta bir manifestosudur.³

¹ Şakir Gözütok, "Hakkârîli Devlet Adamı Ve Âlimler (Abbâsiler Dönemi)", A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [TAED], (2011), Sayı: 46, s. 246.

² Selâhaddin-i Eyyûbî'nin kardeşi olan Ebû Bekr Seyfüddîn el-Melikü'l-Âdil Muhammed b. Eyyûb b. Şâdî (ö. 615/1218), 1200-1218 yılları arasında Eyyûbî sultanı olmuştur. Bu konuda bk. Ramazan Şeşen, "el-Melikü'l-Âdil I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 29, 2004, s. 59-60. Eyyûbîler'in el-Cezîre ve Dımaşk kolu hükümdarı (1200-1237) olan oğlunun Dımaşk'taki Dârulhadîs Medresesi ile Sâlihiye'deki Zıyâiye Medresesi'ne ait vakıfları bulunmaktadır. Vakfiyede senenin yanındaki rakam boş bırakıldığı için tarihin tam olarak tespiti mümkün gözükmemekle birlikte kuruluş zamanı olarak H. 600? (1203-04?) yılı ileri sürülebilir. "Vakfu's-Sultânî'l-Meliki'l-Eşref Musa bin Ebibekr bin Eyyûb min-selâtin-i tâyifeti'l-Ekrâd 'âlâ-medresetihi dâri'l-hadîsi'l-Eşrefiyyeti dâhil-i Dımaşk ve'l-medreseti'z-Zıyâ'iyyeti bi's-Sâlihiyyeti fi Dımaşk. Târîhu'l-vakfiyyeti fi sene (...) ve sittu-mi'eh, karye-i Mansûrâ tâbi-i Bukâ hâsıl 9200, Kümeyl? Tâbi-i m. hâsıl 3300, mezra'ati-Şarkıyye tâbi-i m. hâsıl 4000, mezra'at-i Deyri'l-Fukarâ hâsıl 4000", bu konuda bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defteri (TT.d), no. 602, s. 96. Melik Eşref'in hayatı için bk. Önder Kaya "el-Melikü'l-Eşref, Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 29, 2004, s. 64-66.

³ "Vakfu'l-Meliki'l-Âdil Ebubekir ibn-i Eyyûb 'alâ'l-Hâcib Ali el-Hakkârî mâdâme murâbitan bi'l-Kudsi-Şerîf sümme 'alâ-evlâdihi ve zürriyyetihi mâ-dâmehum murâbitine bi'l-Kudsi-Şerîf. Ve izâ inkarazû ve lem-yebka minhum ehadun 'alâ vakfın 'ale'l-müslimine bi'l-Kudsi-Şerîf. Târîhu'l-vakfiyyeti fi'l-mahzari fi-seneti 577 (1181-1182) mezra'a-i Deyr Büreyd/Berid der-nezd-i Beyt Sâhûrî'l-Vâd tamâmen tâbi-i Kuds hâsıl 1800, mezra'a-i Deyr Hâzım der-nezd-i Şa'fat tâbi-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsıl 250", BOA, TT.d.,

Henüz bu tarihlerde Eyyûbî hükümdarı olmayan Ebubekir b. Eyyûb tarafından H. 577 yılında (1181-1182) Kudüs'te murabıt olmak kaydıyla iki mezranın Hâcib Ali Hakkârî'ye ve zürriyetine tahsis edildiği vakıf defterinden öğrenilmektedir.⁴ Savaşçı derviş manasına gelen murabıt olma koşulu, sadece mezkûr kişiyle sınırlı kalmamış sonrakiler için de bağlayıcı olmuştur. Kavramın manası cihatla irtibatlı olduğu için bu şarta bağlanan kişilerden olası bir durumda şehri korumak üzere cenge hazır olmaları bekleniyordu. Yani vakıf kanalıyla aldıkları gelirler, onların üzerine zorunlu bir askerlik hizmeti yüklüyordu.⁵ Ayrıca sülalenin inkırazı durumunda her iki yer, şehirdeki Müslümanlara bağışlanmıştı. Aslında bu koşul, yönetici kadro arasında fetih sonrası İslamlaşma sürecine ilişkin planlamaları ve tasavvurları da bir bakıma yansıtmaktadır.

a. Deyr Hazim Mezrası

Gazze ile Kudüs'ün bir idarecinin yönetimi altında birlikte idare edildiği devirde tutulan ilk sayımın neticelerini içeren tahrir defterinde (H. 932?/1525-1526?) mezraya ilişkin herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Bölgede bu dönemde istikrarın tam sağlanamamasından dolayı insanların yurtlarını terk etmeleri bazı yerlerin harap olmasına neden olmuştu. Zira Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) kısa süreli saltanatında devlet sisteminin yerleşmesi mümkün olmamış; oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) tahta çıkışı esnasında vuku bulan Canbirdi Gazâlî İsyanı da işlerin bir müddet kötüye gitmesine yol açmıştı.⁶ Bu olan bitenler yüzünden bazı yerlerin isimlerinin ilk belgelerde bulunmaması doğaldır.

Mezraya ilişkin malumata ilk defa H. 945? (1538-1539?) tarihli mufassal tahrir defterinde rastlanır. Buranın vakıf olduğuna dair bilgi verilmekle birlikte mahiyeti hususu belirsiz bir şekilde geçirilmiştir.⁷ İstikrarın sağlanmasıyla birlikte ahalinin yerine yurduna dönüşü, sancağın yeniden şenlenmesine giden süreci de başlatmıştı. Dolayısıyla görevliler ilk sayımda terk edilmiş olan bu yeri, on üç yıl sonra yeniden meskûn bir mahal olmasından dolayı kayda geçirmişlerdir. Kayıttan da anlaşıldığına göre burası timar olarak tescil edilmiştir.

İkinci tahririn aktardığı malumatın yinelenildiği H. 961 (1553-1554) tarihli üçüncü kayıta, vakfın mahiyetine ilişkin yeni bir bilgi⁸ sunulmamakla birlikte, mezranın Şa'fat köyü civarında olduğu ve has olarak tasarruf edildiği belirtilmiştir.

no. 522, s. 28. İki yerin vakıf kaydı başka bir defterde tarih zikredilmeksizin geçmektedir: "Vakfu'l-Melikî'l-Âdil Ebubekir bin Eyyûb 'alâ'l-Hâcib 'Ali el-Hakkârî mezra'a-i Deyr Büreyd/Berîd der-nezd-i Beyt Sâhûrî'l-Vâdî tâbî'-i m. tamâmen hâsıl 2500; mezra'a-i Deyr Hâzîm der-nezd-i Şa'fat tâbî'-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsıl 250, yekûn 2750", Evâil-i Safer 970 (Eylül-Ekim 1562) tarihli defter için bk. BOA, TT.d., no. 539, v.7a.

⁴ BOA, TT.d., no. 522, s. 28.

⁵ Kavramın tanımı için bk. İsmail Yiğit, "Ribât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 35, 2008, s. 76-79.

⁶ Slovenyalı olduğu rivayet edilen Osmanlılar'ın Şam beylerbeyi olan bu şahsın hayatı için bk. Feridun Emeccen, "Canbirdi Gazâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 7, 1993, s. 141-143.

⁷ Mezra'a-i Deyr Hâzîm tâbî'-i m hâsıl, 'an-timar-ı mezbûr, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf 200, BOA, TT.d., no. 1015, s. 228.

⁸ "Mezra'â-i Deyr Hâzîm nezd-i Şa'fat vakf hâsıl 250 hâs, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf 25", BOA, TT.d., no. 289, s. 65.

Yukarıda da işaret edildiği üzere vakfın kim tarafından kurulduğu ve kimlerin buradan istifade ettiği hususu muğlak kalmaya devam etmiştir. Bu dönemde padişah hasları arasına ilave edilmesi mezrayı doğrudan devlet merkezinin kontrolüne sokmuştur. Bu uygulamanın süreklilik arz etmediğini ortaya koyan Evâil-i Safer 970 (Eylül-Ekim 1562) tarihli timar defteri, buranın Yusuf tarafından timar olarak tasarruf edildiğini haber vermektedir.⁹ Bu da XVI. yüzyılın çoğunda haslar arasındaki yerini koruyan Deyr Hazim'in duruma göre bazı değişikliklere uğradığını göstermektedir.

H. 970 (1562-1563) yılında gerçekleştirilen sayıma ait dördüncü tahrir kaydı, yukarıdakilerden farklı olarak Şa'fat civarındaki mezranın Melik Adil tarafından Ali el-Hakkârî'ye vakıf olarak bağışlandığını açıklamaktadır.¹⁰ Hükümdarın ismi tam olarak bu kayıta zikredilmemekle beraber aynı tarihli bir başka vakıf defteri (Evâil-i Safer 970/Eylül-Ekim 1562), bu konudaki belirsizliği giderip adının Ebubekir b. Eyyûb olduğunu söylemektedir. Böylece sultanın kimliğine ilişkin daha açık bir bilgiye ulaşılır.¹¹

H. 1005 (1596-1597) senesinde yapılan asrın son sayımında da dördüncü tahrir defterinin bilgileri tekrarlanarak yeni bir şey aktarılmamıştır.¹² Buradaki kayda göre maktu olmak üzere Zaim İsmail b. Muhammed tarafından işletilen mezra, haslar arasındaki konumunu muhafaza etmeye devam etmiştir.

Tahrir kayıtlarında tartışmalı, muğlak ve birbirini tamamlayıcı tarzda olan bilgiler yığını, Deyr Hazim'in Hâcib Ali ile zürriyetine Kudüs'te murabıt olmak kaydıyla verildiğini onaylamaktadır. Burada 522 numaralı defterin sunduğu malumat, tabiri caizse taşların yerine oturmasını sağlamakta ve konunun açık bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.¹³ Böylece kaynaklardaki sorun giderilerek mezranın vakıf mülkü olduğu kanıtlanmaktadır.

b. Deyr Büreyd/Berid Mezrası

Hakkârili Ali'ye tahsis edilen ikinci mezra olan Deyr Büreyd/Berid'e ilişkin bilgi, Deyr Hazim'de olduğu gibi H. 932? (1525-1526?) tarihli ilk tahrir defterinde mevcut değildir. Bununla birlikte mezranın yanında bulunan Beyt Sâhûrî'l-Vâdî¹⁴ hakkındaki bilgileri söz konusu kayıta bulmak mümkündür. Tahrir yapan kişiler

⁹ “Mezra'a-i Deyr Hâzim der-nezd-i karye-i Şa'fât tâbi'-i m., Vakıf tamâmen, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf ber-vech-i maktû' der-'uhde-i Yusuf bin Hamârûh? ber-vech-i timar fi sene 200”, bk. BOA, TT.d., no. 346, s. 6.

¹⁰ “Mezra'â-i Deyr Hâzim der-nezd-i karye-i Şa'fât tâbi'-i m. Vakfu'l-Melik el-Âdil 'alâ Ali el-Hakkârî tamâmen hâsıl 250, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf hâs 25, ber-vech-i maktû' der-'uhde-i Yusuf Hamârûh? Ber-vech-i timar fi sene 200”, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (TKG, KK.TT.d), no. 112 (516), v. 25b.

¹¹ “Vakfu'l-Melik el-Âdil Ebubekir bin Eyyûb 'alâ'l-Hâcib 'Ali el-Hakkârî mezra'a-i Deyr Büreyd/Berid der-nezd-i Beyt Sâhûrî'l-Vâdî tâbi'-i m. Tamâmen hâsıl 2500; mezra'a-i Deyr Hâzim der-nezd-i Şa'fât tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsıl 250 yekûn 2570”, BOA, TT.d., no. 342, s. 14.

¹² “Mezra'â-i Deyr Hâzim der-nezd-i karye-i Şa'fât tamâmen. Vakfu'l-Melik el-Âdil 'alâ 'Ali el-Hakkârî tamâmen hâsıl 2000, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf hâs 25, ber-vech-i maktû' der-'uhde-i İbrahim bin Muhammed 'an-sâkinân-ı Kuds-i Şerîf ez-za'ım 300”, TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 23b.

¹³ BOA, TT.d., no. 522, s. 28.

¹⁴ BOA, TT.d., no. 427, s. 271.

adı geçen yeri, köyün doğal bir parçası olarak düşündükleri ya da terk edilmiş bir yer olduğu için ayrıca kaydetmeyi gereksiz görmüş olabilirler. Mamafih bu zaman diliminde tam olarak Osmanlı sisteminin bölgede yerleşmediği dikkate alındığında ve defterlerin eksikliği ve arşiv malzemesinin tahribatı da göz önünde bulundurulduğunda bu neviden problemlerin ortaya çıkması pek tabidir.

Yukarıda ifade edilen durum, H. 945? (1538-1539?) senesinde tutulan kayıttan da bir değişiklik arz etmemiştir. Dolayısıyla vakfa ilişkin herhangi bir işaret, ilkinde olmadığı gibi ikinci mufassal tahrir defterinde de bulunmamaktadır. Bununla birlikte mezranın yanındaki köye dair malumatı, sonuncusunda da bulmak mümkündür.¹⁵

H. 961 (1553-1554) senesine gelindiğinde durumda bir değişiklik yaşandığı görülmektedir. Deyr Büreyd/Berid artık kayıtlarda kendine yer bulmaya başlamıştır. Beyt Sâhûrî'l-Vâdî'nin yanında yer alan mezranın üçüncü tahrire kadar zikredilmemesinin nedeni olarak buranın kendi ayakları üzerinde duran salt bir ekonomik kaynağa dönüşmemiş olması gösterilebilir. Bu tarihle birlikte yeniden gelir getirici bir özelliğe sahip olduğundan köyden bağımsız fakat orayla bağlantılı olarak kaydedilmiştir. Buranın timarlı bir sipahinin tasarrufunda bulunduğu ve vakıf mülkü olduğu belirtilmekle beraber ismi zikredilmeyen vakfın mahiyetine ilişkin herhangi bir bilgi sunulmamıştır.¹⁶

Kudüs sancağına ait H. 970 (1562-1563) tarihli dördüncü mufassal tahrir defteri, ihtiyaç duyulan bilgilere genel olarak cevap vermiş gözükmektedir. Melik Adil'in burayı Hakkârili Ali el-Hâcib'e vakıf olarak tahsis ettiği ve buranın padişahın hasları arasında yer aldığı kaynaklardan öğrenilmektedir.¹⁷ Buradaki gelir kaynağının öncesine göre artış kaydetmesi görevlileri mezrayı sultanın gelirleri arasına almaya sevk etmiş olmalıdır.

Sancağın son tahriri olan H. 1005 (1596-1597) tarihli defter kaydı da kendinden önceki verilen bilgiyi tekrar ederek üzerine yeni bir şey eklemeyiz.¹⁸ Sadece buranın üç kişiye senelik 1.300 akçe olmak üzere mukataaya verildiği vurgulanır. Buradan hareketle mezranın has konumunu sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Yukarıda da işaret edildiği üzere Deyr Büreyd/Berid'e ilişkin esas malumat Evâil-i Safer 970 (Eylül-Ekim 1562) yılına ait bir defterde bulunmaktadır.¹⁹ Söz konusu kayıt, kaynaklarda zikredilen tüm tartışmalara son vererek Deyr Hazim ile burasının Hakkârili Ali'nin vakfı olduğunu doğrulamaktadır.

¹⁵ BOA, TT.d., no. 1015, s. 242.

¹⁶ "Mezra'a-i Deyr Büreyd/Berid nezd-i Beyt Sâhûrî'l-Vâdî tâbi'-i Kuds-i Şerîf, Vakf hâsıl kısmın mine'r-rub' 1800, timar-ı m. el-'öşr 'an-cümle-i mütehassıl 400", BOA, TT.d., no. 289, s. 147.

¹⁷ "Mezra'a-i Deyr Büreyd/Berid der-nezd-i karye-i Beyt Sâhûrî'l-Vâdî tâbi'-i m Vakfu'l-Melik el-Âdil 'alâ-'Ali el-Hakkârî el-Hâcib tamâmen. Hâsıl kısmun mine'r-rub' 2333", el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl hâs 1000", TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 28b.

¹⁸ "Mezra'a-i Deyr Büreyd/Berid der-nezd-i karye-i Beyt Sâhûr tâbi'-i Kuds-i Şerîf Vakfu'l-Melik el-Âdil 'alâ-'Ali el-Hakkârî el-Hâcib tamâmen. Hâsıl kısmun mine'r-rub' 2500, el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl der-'uhde-i Şaban ve İbrahim ve Ahmed ber-vech-i maktû' fi sene 1300", TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 27a.

¹⁹ BOA, TT.d., no. 342, s. 14.

2. Şeyh Ahmed b. Ebubekir el-Hakkârî ve Şeyh Ali b. Ahmed el-Hakkârî

Haçlılardan geri alınan Kudüs'ün ve civarını yeniden İslamlaştırmak için gerekli adımları atmakta tereddüt etmeyen sultan, bu hususta vakıf müessesini etkin bir araç olarak kullanmayı bilmiş; onun sunmuş olduğu fırsatlardan istifade etmiştir. Bu bağlamda ulemaya ve yakınlarına çeşitli yerleri vakıf olarak tahsis eden hükümdarın²⁰ mazharına nail olanlar arasında, her ikisi de Hakkârili olan ve “şeyh” lakabını taşıyan Ahmed b. Ebubekir ile Ali b. Ahmed adlı kişiler de bulunmaktadır.

Bu şahısların kimliği hakkında kesin bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Bu isimleri taşıyan Hakkârî kökenli şeyhlere rastlamak mümkündür. Bunların bir kısmının fetihten önce vefat ettiği görülmekle birlikte bazılarının da o tarihlerde hayatta olduğu bilinmektedir. Hadis ilmindeki şöhretiyle bilinen Ahmed b. Yusuf el-Hakkârî, H. 554 (1159) yılında Dımaşk'ta doğmuş; birçok savaşa iştirak edip H. 631'de (1234) hayatını kaybetmiştir. Biyografisine bakıldığında Selahaddin ile çağdaş olduğu anlaşılmaktadır.²¹ Dolayısıyla Kudüs'ün geri alınışında orduda bulunduğu ileri sürülebilir. Bu karinelere binaen de sultan tarafından ödüllendirilen kişinin bu şahıs olduğu söylenebilir.

Ali b. Ahmed el-Hakkârî'nin kimliği arkadaşına nazaran meçhuldür. İsminin başındaki şeyh lakabından hareketle âlim bir zat olduğunu söylemek mümkündür. Fetih sırasında orduda bulunan mutasavvıf ulemadan olduğu ve doğal olarak sultanın güvenini kazandığı tahmin edilebilir. Nitekim hükümdar meziyetlerini ve yaptıklarını takdir ettiğinden arkadaşıyla birlikte ona bazı yerleri vakıf olarak vermişti. Ortaklaşa onlar namına vakıf tahsis edilmesi, her ikisinin arasında bir yakınlık olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ileride işaret olunacağı üzere iki âlimin çocuklarının vakıf meseleleri yüzünden zaman zaman karşı karşıya geldikleri de bilinmektedir.

H. 584 yılında (1188-1189) tarafların ortaklaşa tasarruf etmesi amacıyla Tur-i Zeyta ile Ebu Dis adlı iki köy, iki şeyhe, vefatlarından sonra da çocuklarına ve eğer soylarından kimse kalmazsa fakirlere ve kimsesizlere bağışlanmıştır. Vakfiyenin dikkat çeken bir diğer yönü ise vakıftan istifade edeceklerin Kudüs'te oturanlarla sınırlı tutulmasıdır. Bu da aslında şehrin hızlı bir şekilde yeniden İslamlaşma süreciyle yakından alakalıdır. Zaten vakfiyenin tarihiyle kentin yeniden ele geçirilişine bakıldığında arada hicri bir sene gibi bir farklılık olduğu ortaya çıkmaktadır.²²

²⁰ Sultan Selahaddin fetih yılında H. 583 (1187-88) yılında Şeyh Zeyneddin Ebu's-Saadet ibn-i El-Bitâci'ye ve çocuklarına başka bir yeri vakıf olarak bağışlamıştır. Bu konuda bk. BOA, TT.d., no. 602, s. 105. Hükümdarın Kudüs'teki vakıfları için bk. Nevzat Sağlam, “Arşiv Belgelerine Göre Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs Vakıfları”, *Journal of History Culture and Art Research/Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (December 2017), Vol. 6, No. 6, s. 403-424.

²¹ Hüseyin Güneş, “İslam Tarihinin İlk Asırlarına Damgasını Vuran Hakkârî Uleması”, *1. Uluslararası Zıp Havzası Uleması Sempozyumu Bildirileri, Cilt II*, (Hakkârî: Hakkârî Üniversitesi Yayınları, 2018), s. 641.

²² “Vakfu'l-Melik Salâhuddîn rahmetullâhi 'aleyhi 'alâ-Şeyh Ahmed bin Ebibekir el-Hakkârî ve 'alâ-Şeyh Ali bin Ahmed el-Hakkârî beynehumâ nisfiyyetün müşâ'an 'alâ-küllî vâhidin minhumâ ve 'alâ-evlâdihî ve evlâd-i evlâdihî el-kâtûnîne bi-medîneti'l-Kudsi's-Şerîf mâ te'âkabû ve tenâzelû feizâ gayru hüve kâne vakfen 'alâ'l-fukarâ'i ve'l-mesâkîn bi-târîh-i nüshati'l-kitâbi'l-vakfiyyeti sene 584 karye-i Tûr-i Zeytâ tâbi'i'l-Kudsi's-Şerîf tamâmen karye-i Ebû Dîs tâbi'-i Kudsi's-Şerîf tamâmen.”, BOA, TT.d., no. 522, s. 19.

Belgelere göz atıldığında iki şeyhe yapılan vakıflar hususunda bazı ihtilaflı noktaların ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin Evâil-i Safer 970 (Eylül-Ekim 1562) tarihli Kudüs vakıflarının derlendiği bir defterde, Selahaddin'in vakfı sadece bir kişiye Şeyh Ahmed b. Ebubekir Hakkârî'ye tahsis ettiği belirtilir.²³ Dolayısıyla burada ve ileride göstereceğimiz üzere Osmanlı kaynaklarında bu konuda bir karmaşanın olduğu vakidir. Bununla birlikte belgeler baştan sona incelendiğinde vakıfların mevcudiyetine ilişkin daha açık bir resim ortaya çıkmaktadır. Aşağıda her bir köy zikredildiğinde bu tartışmalara ayrıca yer verilecektir.

Benzer sıkıntıların mahkeme kayıtlarına da yansıdığı görülmektedir. Vakfın kuruluş tarihini 2 Kasım 1188 (10 Ramazan 584) olarak veren 13 Haziran 1557 (15 Şaban 964) tarihli dava kaydında, sultanın sadece Şeyh Ahmed b. Ebubekir b. Abdullah b. Davud el-Hakkârî'ye Tur-i Zeyta ile Ebu Dis'in gelirlerinin rub'unu/çeyreğini vakfettiği açıklanmaktadır.²⁴ Kuruluş tarihini kati bir biçimde belirten belge, vakıftan istifade edenlerin kimler olduğuna dair tartışmalara da başka bir boyut eklemektedir.

Vakfın kime tahsis edildiğine dair kaynaklarda bulunan bilgiler, bu konuda karışıklığa yol açmaktadır. Dikkatli bir şekilde incelendiğinde membaldaki malumatın bu husustaki problemi ortadan kaldıracak işaretleri de barındırdığı görülmektedir. Nitekim 26 Ocak 1564 (11 Cemâziyessânî 971) tarihli Kadı Nurullah Efendi'nin huzurunda sonuca bağlanan davada, Selahaddin'in kendilerinden sonra da zürriyetlerine intikal etmek üzere Tur ve Ebu Dis'i ikisi de Hakkârîli olan Ahmed ile Ali'ye bağışladığı ifade edilmiştir. Konuyu ilginç kılan ise mezkûr şahısların çocuklarının vakfın tevliyeti için mücadeleye girişmeleri ve mahkemelik olmalarıdır.²⁵

Görevlilerin beratlarının mahkemede kontrol edildiği ve şüpheli durumlar karşısında kadının müdahale ettiği bilinmektedir. 10 Temmuz 1557 (13 Ramazan 964) yılında yapılan duruşmada, kâtip, câbî ve mütevellî vazifeleri için kararlaştırılan atamalardan bahsedilmektedir. Yaptığı tahkikat neticesinde herkesin padişahıtan aldığı belgeleri inceleyen Abdurrahman Efendi, kuşkulandığı Şeyh Yusuf'u kitabet görevinden alarak vaziyeti İstanbul'a haber vermiştir.²⁶

Vakıfta görev yapan kişilerle buradan aylık alanların isimlerini mahkeme kayıtlarında bulmak mümkündür. 11 Ekim 1565 (16 Rebûlevvel 973) tarihli sicil kaydı, Ebu Dis'te mal tahsili yapan nâzırın adını Şeyh Amir b. Fettuh olarak vermektedir.²⁷ 19 Mart 1566 (27 Şaban 973) yılında ise her iki köyün 21 Ağustos 1563-28 Temmuz 1565 (H. 972-971) senelerine ait muhasebe dökümüyle kurumdan maaş alan Hakkârîlilerin listesi Kadı Mahmud el-Hanefî'ye sunulmuştur.²⁸ Bu örnekler

²³ "Vakfu'l-Melik Salahuddîn 'alâ's-Şeyh Ahmed bin Ebubekir el-Hakkârî karye-i Tûr-i Zeytâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf hâsıl 2906, karye-i Ebû Dis tâbi'-i m., hâsıl 10500, yekûn 13406", TKG, KK.TT.d., no. 539, v.7b.

²⁴ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 33)*, (İstanbul: IRCICA, 2018), s. 268-269.

²⁵ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 45)*, (İstanbul: IRCICA, 2019), s. 87.

²⁶ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 33)*, s. 288.

²⁷ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, (İstanbul: IRCICA, 2020), s. 130.

²⁸ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 243.

denetlemelerin yapılarak vakfın başıboş bırakılmadığını ve lakayt durumlara müsaade edilmediğini göstermektedir.

a. Ebu Dis

Kudüs'ün dört kilometre doğusunda yer alan ve denizden yüksekliği 630 metre olan köy²⁹, ilk Osmanlı sayımının yapıldığı H. 932? (1525-1526?) yılına ait mufassal tahrir defterinde Selahaddin Eyyûbî'nin çocuklarına ait bir vakıf olarak gösterilmiştir.³⁰ Kanuni Sultan Süleyman devrinin bu ilk kaydına göre ahalsinin hepsinin Müslüman olduğu köyde ismi zikredilmeyen bir imamın da içinde bulunduğu 2 mücerred (bekâr) ve 29 hane (yaklaşık 147 kişi) ikamet etmektedir. Alınan vergilerin sıralandığı belgeden burada arpa ve buğdayın yetiştigi ve keçinin de doğal hayatın bir parçası olduğu öğrenilmektedir.

Bir mücerred ile yine ismi kaydedilmeyen bir imamın da bulunduğu 46 hane (yaklaşık 231 kişi) Müslümanın yaşadığı ifade edilen ve muhtemelen H. 945? (1538-1539?) tarihinde derlenen ikinci tahrirde, buranın has olarak idare edildiğini haber veren bilgi haricinde vakfa ilişkin öncekini tekrarlayan ve yeni bir şey ortaya koymayan bir veriyle karşılaşılmaktadır.³¹ Köyde ismi belirtilmeyen bazı meyvelerin tarımının yapıldığı, cinsi açıklanmayan ağaçlardan toplanan vergilerden anlaşılmaktadır.

6 mücerred 112 hanenin (yaklaşık 566 kişi) yaşadığını belirten H. 961 (1553-1554) yılına ait üçüncü kayıt, ilk iki sayımın sunduğu malumatı yinelemekte buranın Selahaddin'in çocuklarının vakfı olduğunu göstermektedir.³² Zikri geçen verilerden nüfus artışının sürdüğü ve sadece Müslümanların burada yaşamaya devam ettiği ortaya çıkmaktadır. Yukarıda belirtilen maişet vasıtalarına ilaveten arıcılığın da bir geçim kaynağı olarak köylü tarafından benimsendiği anlaşılmaktadır.

H. 970 (1562-1563) tarihli dördüncü sayımda, köydeki vakfın mahiyetine ilişkin farklı bir izahat vardır. Bir mücerred 101 hanenin (yaklaşık 506 kişi) oturduğu Ebu Dis'i Selahaddin Yusuf b. Eyyûb'un, Şeyh Ahmed ve Şeyh Ali el-Hakkârî'ye vakfettiği ve zeytinin gelir getiren kalemler arasında yer aldığı belgede vurgulanmaktadır.³³ Yine aynı zamanda derlenen ve daha değişik bir malumatın bulunduğu 1562 senesine ait başka bir defterde Ebu Dis ile Tur-i Zeyta Kudüs fatihi Selahaddin

²⁹ https://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Abu_Dis_619/ar/index.html [Erişim tarihi: 09.11.2022]

³⁰ "Vakf-u evlâd-ı Salâhuddîn bin Eyyûb, hâsıl ber-vech-i maktû' hintâ 42/600, şa'îr 47/1470, el-'öşr 207 'an-mâli'l-vakf", resmî'l-ma'z 50", BOA, TT.d., no. 427, s. 271.

³¹ "Vakf-u evlâd-ı Salâhuddîn bin Eyyûb, hâsıl kısmun mine's-sülûs 3500, hintâ 42/960, şa'îr 44/1040, mâl-ı sayfî ve harâc-ı eşcâr 1500, hâss-ı mîr-livâ el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl 350, resm-i ma'z 150", BOA, TT.d., no. 1015, s. 213.

³² "Vakf-u evlâd-ı Salâhuddîn bin Eyyûb tamâmen, hâsıl kısmun mine's-sülûs 6250, hintâ 4/10/4800, şa'îr 4/5/1300, harâc-ı eşcâr ve kürûm 150, el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl 2082 (hâss-ı mîr-livâ), resm-i ma'z 160, resm-i nahl 21, resm-i 'arûs ve bâd-ı hevâ 230, yekûn hissâ-i mîr-livâ ma'al-'öşr ve rûsûm 2500", BOA, TT.d., no. 289, s. 81-82.

³³ "Vakfu's-Sultân Salâhuddîn Yusuf bin Eyyûb 'alâ-Şeyh Ahmed ve Şeyh Ali el-Hakkârî tamâmen, hâsıl kısmun mine's-sülûs 13750, hintâ 15 girâre 7200, şa'îr 15 girâre 3900, harâc-ı eşcâr ve l-kürûm ve gayruhu 2050, Zeytûn 100 müd 600, el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl hâss-ı mîr-livâ 4537, resm-i ma'z ve nahl 453, bâd-ı hevâ 510, yekûn el-'öşr ma'a rûsûm ve bâd-ı hevâ 5300", TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 28b-29a.

tarafından doğrudan tek bir kişiye Şeyh Ahmed b. Ebubekir'e vakıf olarak tahsis edilmiştir. Doğal olarak dördüncü tahrirdeki iki isim burada bir şahsa indirilmiş olmaktadır.³⁴

80 hanenin (yaklaşık 400 kişi) burada yaşadığı bilgisini ihtiva eden H. 1005 (1596-1597) tarihli son sayım, dördüncü mufassal tahrir defterinin vakıf hakkında verdiği bilgiyi tekrar etmektedir.³⁵ Sadece vergilerle üretime dair verilerde farklılık bulunmaktadır. Bu da aslında beklenen bir şeydir.

Köye ilişkin malumat mahkeme kayıtlarına da yansımıştır. 12 Ekim 1544 (25 Receb 951) tarihli kayıt, Halil b. Ebu Ulyan adlı bir şahıstan Selahaddin'in vakfının alacağı olduğuna işaret etmektedir.³⁶ Burada dikkat çeken husus, vakfın sultana aidiyetinin vurgulanmasıdır. Bu da aslında ilk kurucunun kim olduğuna dair anıların halkın zihninde diri olduğunu göstermektedir. Yine 8 Ocak 1566'da (16 Cemâziyessânî 973) Kadı Mahmud el-Hanefî huzurunda görülen başka bir davada kardeşi Câbî Abdülkadir'i vekili olarak temsil eden Kudüslü Şeyh Selahaddin Muhammed b. Bahaüddin el-Husbânî, Sultan Selahaddin'in vakfından olan Ebu Dis'ten yükümlülüklerini yerine getirmesini istemiştir.³⁷

Netice itibariyle Osmanlı belgeleri, Selahaddin'in her ikisi de Hakkârili olan Şeyh Ahmed ile Şeyh Ali'ye vakıflarına ilişkin çelişkiler barındırır da yukarıda serdedilenler ışığında ve vakfiyenin de işaret ettiği üzere hem Ebu Dis hem de Tur-i Zeyta adı geçen iki kişiye hükümdar tarafından bizzat vakfedilmiştir. Her ne kadar bu yerler bazen sultanın kendi vakfı olarak telakki edilse de hayır müesseselerinin kuruluşundaki esaslı rolü bu karışıklığın nedeni olarak gösterilebilir.

b. Tur-i Zeyta

İlk tahririn icra edildiği dönemdeki defter kaydına göre, yukarıda da görüldüğü üzere asıl sahibine işaret edilmeyerek burasının sadece Selahaddin'in çocuklarına ait bir vakıf olduğu belirtilmiştir.³⁸ Gayrimüslimlerin ikamet etmediği Tur-i Zeyta'da ismi zikredilmeyen bir imamın da bulunduğu 18 hane (yaklaşık 90 kişi) yaşamaktadır. Kaydın da işaret ettiği üzere iki farklı vakfın ortaklığının (Hz. Musa

³⁴ “Vakfu'l-melik Salâhuddîn 'alâ's-Şeyh Ahmed bin Ebubekir el-Hakkârî, karye-i Tûr-i Zeytâ tâbi'-i Kudşerîf tamâmen hâsıl 2906; karye-i Ebû Dîs tâbi'-i m., hâsıl 10500 yekûn 13406”, BOA, TT.d., no. 342, s. 16. Yine aynı tarihli başka bir timar defteri de köyden “karye-i Ebû Dîs el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl ma'a rûsûm 5300” Kudüs sancak beyi hassı diye bahseder, vakıf olduğuna dair bir bilgi sunmaz. Bk. BOA, TT.d., no. 346, s. 24.

³⁵ “Vakfu's-Sultân Salâhuddîn Yusuf bin Eyyûb 'alâ-Şeyh Ahmed ve Şeyh Ali el-Hakkârî tamâmen ber-mûceb-i defter-i 'atîk el-'öşr timar-ı Murad bin İbrahim hâsıl kısmun mine's-sülûs 14000, hintâ girâre 15 müd 7500, şa'îr girâre 15 müd 4200, harâc-ı eşcâr ve'l-kürûm ve gayruhu 1700, Zeyt Müd 100/600, el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl timar-ı Murad bin İbrahim 5000, resm-i ma'z ve nahl 500, resm-i bâd-ı hevâ 499, yekûn el-'öşr ma'a rûsûm ve nisf-ı bâd-ı hevâ timar 5999”, TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 46b-47a.

³⁶ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 16)*, (İstanbul: IRCICA, 2018), s. 33.

³⁷ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 198.

³⁸ “Vakf-u evlâd-ı Melik Salâhuddîn bin Eyyûb tamâm[en], hâsıl ber-vech-i maktû' hintâ 430/9000, 'el-'öşr hintâ 46/1800, minhâ Hisse-i vakf-ı türbe-i Musa Nebî 'a.m. 12 t 900, hisse-i timar 12 t 900”, BOA, TT.d., no. 427, s. 272.

Nebi Türbesi Vakfı, Selahaddin'in Çocuklarının Vakıfları) bulunduğu köyde sadece buğday yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bu zaman dilimine ilişkin bilgilerin sadeliği devlet otoritesinin tam olarak yerleşmemesinden kaynaklanmaktadır. Ahali yaşanan kargaşadan dolayı sağa sola dağıldığı için yerleşim yerleri tenhalaşmış ve bu da doğal olarak üretime ve ondan elde edilen vergi oranlarına yansımıştır. Bu durumun geçici olduğu sonraki verilerden anlaşılmaktadır.

İlk sayımdaki vaziyetin değişmediği H. 945? (1538-1539?) yılında da aynı köyün sultanın evlatlarının vakfı olarak kaydedilmesinden anlaşılmaktadır.³⁹ Dolayısıyla ilk kaydı aynıyla yineleyen ikinci tahrir, bu konuda yeni bir şey söylememekte yalnızca bir imamın da bulunduğu 14 hanenin (yaklaşık 70 kişi) burada yaşamlarını sürdürdüklerini haber vermektedir.

H. 961 (1553-1554) senesine ait üçüncü mufassal tahrir defteri de köyde iki vakıf bulunduğunu ve bunlardan birinin hükümdarın soyundan gelenlere ait olduğunu tekrarlayan bilgiyi ihtiva etmekte var olana yeni bir şey eklememektedir.⁴⁰ 45 hanenin (yaklaşık 225 kişi) burada oturduğu, ahalinin keçi ve arı yetiştiriciliğiyle meşgul olduğu ve çeşitli ağaçlarla bağlardan tarımsal amaçla faydalandığı söz konusu belgenin dikkat çektiği diğer hususlardır.

Buraya kadar anlatılanlarda esas değişiklik H. 970 (1562-1563) yılına ait kayıta başlamakta ve ilk defa vakfın mahiyetine ilişkin diğerlerinden farklı bir bilgi sunulmaktadır. Buna göre Selahaddin Eyyûbî, Şeyh Ahmed b. Ebi Bekir el-Hakkârîye burayı vakıf olarak tahsis etmiştir.⁴¹ Yine aynı tarihte (Evâil-i Safer 970/ Eylül-Ekim 1562) derlenmiş olan başka bir vakıf defteri de mezkûr bilgiyi onaylamaktadır.⁴² Bu iki kaynakta zikredilenler yüzyılın nihayetinde tamamlanan son sayımda da olduğu gibi tekrarlanır.⁴³ Fakat bütün bunlara rağmen vakfiyenin tarihiyle kaydedildiği başka bir belge, köyün iki şeyhe müştereken vakıf olarak yazıldığını belirtir.⁴⁴ Dolayısıyla Osmanlı dokümanlarına yansıyan bir keşmekeş bulunmaktadır.

39 "Vakf-u evlâdî'l-Melik Salâhuddîn bin Eyyûb tamâmen, hâsıl 9000, hintâ 410 7200, şa'îr 47 1560, harâc-ı eşcâr 240, timar-ı Hüdaverdi el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl 1800, Hisse-i vakf-ı türbe-i Hazret-i Musa 'a.m. 12 t 900, hisse-i timar 12 t 900, resm-i ma'z ve nahl 100, yekûn timar 1000", BOA, TT.d., no. 1015, s. 254.

40 "Vakf-u evlâd-ı Melik Salâhuddîn bin Eyyûb tamâmen hâsıl kısmun mine's-sülüs hintâ müd 1 480, şa'îr müd 4 1040, harâc-ı eşcâr ve kürûm 2030, el-'öşr 'an-cümle-i mütehassıl 1182, Hisse-i vakf-ı türbe-i Hazret-i Musa 'aleyhisselâm. 12 t 591, hisse-i timar 12 t 591, resm-i ma'z-nahl 30 timar-ı m, resm-i 'arûs ve bâd-ı hevâ 50 timar-ı m nısf, yekûn hisse-i timar ma'a'l-'öşr ve rüsûm 671 timar-ı m", BOA, TT.d., no. 289, s. 112.

41 "Vakfu'l-Melik Salâhuddîn 'alâ Şeyh Ahmed bin Ebi Bekir el-Hakkârî tamâmen, hâsıl karye-i Tûr-i Zeytâ kısmun mine's-sülüs 2638 10 feddân hintâ girare 1 480, şa'îr girâre 1 260, harâc-ı eşcâr ve'l-kürûm 1898, el-'öşr 'an-cümle-i mütehassıl 870, Hisse-i vakf-ı Hazret-i Musa 'a.m. nısf 435, hisse-i timar-ı Ali nısf 435, resm-i ma'z ve nahl 101, nısf-ı bâd-ı hevâ 135, yekûn hisse-i 'an-timar 'ani'l-'öşr ma'a rüsûm ve bâd-ı hevâ 671", TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 47b-v.48a.

42 BOA, TT.d., no. 342, s. 16.

43 "Vakfu'l-Melik Salâhuddîn 'alâ Şeyh Ahmed bin Ebibekir el-Hakkârî tamâmen, el-'öşr timar-ı Kaytas mir-'alem el-mezbûr, tâbi'-i Kuds-i Şerîf, hâsıl kısmun mine's-sülüs 3000 10 feddân, hintâ girare 3 müd 1500, şa'îr girâre 2 müd 560, harâc-ı eşcâr ve'l-kürûm 940, el-'öşr 'an-cümle-i mütehassıl 1600, Hisse-i vakf-ı Hazret-i Musa 'aleyhisselâm nısf 800, Hisse-i timar-ı Kaytas mir-'alem nısf 800, resm-i ma'z ve nahl 150, nısf-ı bâd-ı hevâ 50, yekûn hisse-i timar 'ani'l-'öşr ma'a rüsûm 1000", TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v.51b.

44 BOA, TT.d., no. 522, s. 19.

Vakıfnamenin mevcut oluşu var olan ihtilafları çözmeye ve tabiri caizse taşların yerine oturmasında mühim rol oynamaktadır.

İlk üç tahrirde olduğu üzere dördüncü sayımda da nüfusun Müslümanlardan oluşmaya devam ettiği görülmektedir. Bu tarihte Şente veled-i Süleyman adlı bir hekimin de bulunduğu 55 hane (yaklaşık 275 kişi) Tur-i Zeyta'da hayatını sürdürmüştür.⁴⁵ Asrın son kaydı olan H. 1005'de (1596-1597) ahalsininin 8 mücerred 48 haneden (yaklaşık 248 kişi) teşekkül ettiği ve burada gayrimüslimlerin oturmadığı belirtilmiştir.⁴⁶

Mahkeme kayıtları, vergilerin nasıl toplandığına ve hangi kalemleri kapsadığına ilişkin önemli işaretler barındırmaktadır. 4 Şubat 1566 (14 Receb 973) tarihinde Mahmud el-Hanefi huzurunda görülen davada, bağlardan toplanan vakfın hissesi olan gelirlerin Ebu'l-Avn b. Muhammed tarafından Nâzır Amir b. Fettuh el-Fâhûrî'ye ödenmesi istenmiştir.⁴⁷ Gelirlerin takibini yapan kişilerin belli bir ücret karşılığında vakfın temsilcileri olarak bu işi icra ettikleri anlaşılmaktadır. Günün sonunda taraflar, kendilerini hukuki açıdan güvence almak adına iki kesim arasında adeta bir noter vazifesi işlevini gören kadı önünde hesaplaşıyorlardı.

Sonuç olarak her iki köy ortaklaşa Hakkârili iki şeyhe ve çocuklarına Kudüs'te oturmak şartıyla vakfedilmiştir. Osmanlı kaynaklarına yansıyan mütenakız bilgiler, özü itibarıyla vakfın varlığına ve bunun gerçek sahiplerine işaret etmektedir.⁴⁸

3. Tavuse bt. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî

Hakkârililer içinde vakfa sahip tek kadın Tavuse bt. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî'dir. Vakıf doğrudan onun tarafından kurulmamış; 1198 senesinde Dımaşk'a vali olarak atanan ve ilme düşkünlüğüyle bilinen İsa b. Eyyûb'un tasarrufuyla ortaya çıkmıştır. H. 599'da (1202-1203) hayat bulan kurum, Eyyûbîler'in son zamanlarına denk düşmektedir.⁴⁹

Bu hanımın kimliği kaynakların bilgi vermemesinden dolayı karanlıkta kalmaktadır. Kendisinin Hakkârili bir aileye mensubiyeti, seçkin sınıfa ait olduğunu göstermektedir. Ciddi bir maddi desteği gerektiren vakıf, avamdan bir kişinin üstesinden geleceği bir iş değildi. Bunun için zenginlik ve belirli bir sosyal statü gerekiyordu. Tüm bu söylenenler, nihayetinde Tavuse'nin nasıl bir ortama sahip olduğunun da işaretidir. Nitekim ona bu hususta yardım eden kişi Eyyûbîler'in 1218-1227 yılları arasında Dımaşk melikliğini yapan el-Melikü'l-Muazzam'dır.⁵⁰ Böyle bir

⁴⁵ TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 47b.

⁴⁶ TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 51b.

⁴⁷ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 214.

⁴⁸ Benzer kargaşa mahkeme kayıtlarına da yansımıştır. Ebu Dis ve Tur-i Zeyta köylerinin doğrudan Selahaddin Eyyûbî'ye vakıf olarak aidiyeti için bk. İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, (İstanbul: IRCICA, 2017), s. 42.

⁴⁹ "Vakfu'l-meliki'l-mu'azzam 'Îsâ bin Eyyûb 'alâ-Tâvuseti bint-i Ebî Kâsım, târihu'l-vakfiyyeti fi sene 599, karye-i Deyr 'Ammâr tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsil 4000", BOA, TT.d., no. 522, s. 25.

⁵⁰ Bu sultanın hayatı için bk. Cengiz Tomar, "el-Melikü'l-Muazzam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2004, c. XXIX, s. 71-73.

gücün desteğiyle bir hayır kurumunun hayat bulması mümkündür. Bunu söylerken toplumda diğer zengin kişilerin vakıf kuramayacağını söylemiyoruz. Gereken şartlar oluştuğunda herkesin bunu yapması imkân dâhilindedir. Mevzubahis kadınlar olduğunda ve kamuya ait bir mülkün vakıflaştırılması söz konusuysa bunun için paradan daha fazlası lazımdır.

Zikri geçen hanıma tahsis edilen Deyr Ammar hakkında kaynaklara yansıyan ihtilafli bilgiler bulunmaktadır. Her ne kadar yukarıda vakfiyeye işaretlenmiş onun vakfı olduğu belirtilse de buranın doğrudan sultanın kendisine yani Melik Şerefüddin İsa b. Seyfeddin Ebubekir b. Eyyûb'a ait olduğunu ifade eden başka bir belge vardır.⁵¹ Bu defterden dört yıl sonrasına ilişkin 18 Mart 1566 (26 Şaban 973) tarihli mahkeme kaydı da, tam tersini aktararak buranın Melik-i Muazzam İsa tarafından Tavuse ve zürriyetine tahsis edildiğini açıklar.⁵² Aslında karmaşa gibi gözüken bu durumun çözümü gayet basittir. Problem, kayıtlara yansıyan bilgilerin tescil edilme şekline kaynaklanmaktaydı. Bu vesikalara yakından bakıldığında vakfın mahiyetine dair muhtelif türden kaydedilmiş olan malumatın temelde birbirlerini onayladıkları görülmektedir. Zira onlar asıl vakıf kuran kişiye işaret etmektedirler. Bu tarihi gerçeklik sonraki kayıtlara da bu şekilde yansiyınca doğal olarak bir karmaşa ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sultan bazen vakfın asıl sahibi olarak ifade edilirken bazen de hatun kişiye vakfı tahsis eden şahıs olarak belgelerde kendine yer bulmuştur.

Kadı Mahmud el-Hanefi'nin huzurunda görülen 23 Ağustos 1554 (24 Ramazan 961) tarihli vakıf cibâyetine (tahsildarlık) ilişkin feragat davası incelemiş olduğumuz kaynakların sunmadığı bazı ilginç noktaları aktarmaktadır. Kudüs'te bulunan Kadı Şihabüddin'in oğlu İbrahim'in Tavuse'nin vakfına ait olan yerlerden Deyr Ammar, Beyt Erza ve Lifta'da tahsildarlık vazifesi yaptığı ve buradaki görevlerinin yarısından vazgeçtiği kayda geçmiştir. Mezkûr üç köyün her birinin Hakkârililerin evkafıyla yakından alakalı olduğu makalenin içinde belgeler eşliğinde gösterilmeye çalışılmıştır. Burada ise mevcut bilginin aksine hepsinin sözü edilen hanımın vakfının akarı olduğu belirtilmiştir.⁵³ Muhtemelen kâtip burada hataya düşerek diğer evkafı da tek bir kişiye ait olarak göstermiştir.

Tavuse'nin neslinden gelen hanımların çeşitli vesilelerle vakfın nâzırlığı görevini üstlendiği görülmektedir. Nitekim mahkeme kayıtlarından onların isimlerini tespit etmek mümkündür. 20 Ağustos 1554 (21 Ramazan 961) senesinde kadı Mahmud el-Hanefi'nin huzurunda Latife bt. Süleyman, Deyr Ammar'daki vakıf hissesinin taksimi meselesinde torunu Ahmed el-Mardinî tarafından temsil edilmiştir. Sicil kaydı bu kadından vakfın nâzırı olarak söz etmektedir.⁵⁴

51 "Vakfu'l-Melik Şerefüddin 'İsâ ibn-i Seyfeddin Ebubekir ibn-i Eyyûb karye-i Deyr 'Ammâr tâbi'-i nâhiye-i Kudüs-i Şerîf tamâmen hâsil 10000", BOA, TT.d., no. 342, s. 24.

52 Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 242.

53 İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 28)*, (İstanbul: IRCICA, 2017), s. 139.

54 Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 28)*, s. 137.

18 Aralık 1563 (2 Cemâziyelûlâ 971) tarihli belge, Tavuse'nin vakfına ait Deyr Ammar'da 20 yıldır nâzırlık görevini sürdüren Şeyh Nasıruddin İbrahim b. el-Hümâm'dan bahsetmektedir.⁵⁵ Bu durum yukarıda Latife'nin konumuna işaret eden vesika örneğinde olduğu üzere aynı zamanda iki nâzırın varlığı meselesini gündeme getirmektedir. Bu konudaki muğlaklığı 22 Aralık 1563 (6 Cemâziyelevvel 971) tarihli başka bir mahkeme kaydı gidermekte ve aynı anda birkaç kişinin bu vazifeyi deruhte edebildiğini göstermektedir. Kadı Nurullah'ın huzurunda görülen Deyr Ammar'ın gelirinin kararlaştırıldığı davada Şeyh Muhammed b. Ahmed b. Gafir ile Muhammed b. İbrahim el-Hümâmî'den de nâzır olarak söz edilmektedir.⁵⁶

a. Deyr Ammar⁵⁷

Buranın Hakkârili bir kadına vakıf olarak devrine ilişkin ilk kayıt, Osmanlı tahririnin icra edildiği Kanuni Sultan Süleyman döneminde ait H. 932? (1525-1526?) tarihli deftere uzanmaktadır. Belgeye göre Sultan Ebubekir b. Eyyûb'un köyü, Tavuse'ye vakıf olarak tahsis ettiği görülmektedir.⁵⁸ Kayıtta kıraat kelimesinin zikri hanımefendinin ruhuna okunmak üzere bir vakfin teşekkül ettiğini akla getirmektedir. Fakat sonraki vesikalarda kıraate ilişkin bir vurgunun bulunmadığını ifade edelim. Tamamı Müslümanlardan oluşan karyede 4 mücerred 18 hane olmak üzere yaklaşık 94 kişi yaşamaktadır. Yağ ifadesinin kayıta geçiyor oluşu burada zeytincilik yapıldığını ortaya koymaktadır.

H. 945? (1538-1539?) tarihli ikinci tahrir, var olanı onaylarken yeni bilgiler de eklemektedir. Bu deftere göre⁵⁹ İsa b. Eyyûb'un köyü Tavuse bt. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî'ye tamamen vakfettiği belirtilmiştir. Dolayısıyla ilk kayıtla mukayese edildiğinde vakfa ilişkin bilgilerde farklılaşmaların olduğu zuhur etmektedir. İlk ihtilaf vakfeden sultanın ismi hakkında ortaya çıkmaktadır. İlkinde bu kişinin ismi Ebu Bekir b. Eyyûb iken ikincisinde İsa b. Eyyûb olarak verilmiştir. Aslında bu şahıs yukarıda da işaret olunduğu üzere Dımaşk Eyyûbî hükümdarıdır. Vakfın yapıldığı kadın hakkında da bilgi bağlamında bir zenginleşmenin meydana geldiği görülmektedir. Adı geçen hanımın babasıyla dedesinin kimliğine dair daha yalın bir bilgiye ikinci sayım vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Buna göre bu hatun kişi Muhammed el-Hakkârî'nin oğlu Ebu'l-Kasım'ın kızıdır.

Yine ikinci sayımın yapıldığı tarihte köy nüfusunun bir öncekine göre artış yaşadığı ve biri ismi belirtilmeyen imam olmak üzere toplam 26 haneye ulaştığı

⁵⁵ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 45)*, s. 43.

⁵⁶ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 45)*, s. 31.

⁵⁷ Günümüzde Filistin'de varlığını sürdüren bu köy, Ramallah'ın kuzey batısında 17 km mesafede bulunmaktadır. http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Dayr__Ammar_948/ar/index.html [Erişim tarihi: 09.11.2022]

⁵⁸ "Deyr 'Ammâr tâbi'-i Benî Hâris, Vakf-u Sultân Ebîbekr bin Eyyûb 'alâ kırâ'eti'l-Mesâbi't-Tâvise, hâsil ber-vech-i maktû', revgan-ı zeyt 5 kantâr 1000, el-'öşr 100 'ani'l-fellâh", BOA, TT.d., no. 427, s. 295.

⁵⁹ "Deyr 'Ammâr tâbi'-i m. Vakfu'l-Meliki'l-Mu'azzam 'İsâ bin Eyyûb 'alâ Tâvûseti bint-i Ebu'l-Kasım bin Muhammed el-Hakkârî tamamen, hâsil harâc-ı zeytûn ve eşcâr-ı sâ'ire 1500, el-'öşr 250, resm-i ma'z 200, yekûn timar 450", BOA, TT.d., no. 1015, s. 224.

(yaklaşık 130 kişi) görülmektedir. Zeytinin haricinde adları zikredilmeyen çeşitli ağaçlardan zirai olarak istifade edildiği de burada vurgulanan diğer ayrıntılardır.

H. 961 (1553-1554) yılına ait kaynakta ilk ikisinden farklı olarak yalın bir bilgi verilip buranın sadece bir vakıf olduğu belirtilmiş ve öncekilerin aksine bunun mahiyetine ilişkin herhangi bir açıklama yapılmamıştır.⁶⁰ Dolayısıyla ilk iki defterdekinin tam aksi bir durum ortaya çıkmıştır. Bunun haricinde köyde arpa, buğday ekiminin yapıldığını ve buna ilaveten arıcılıkla keçi yetiştiriciliğinin de icra edildiğini belirtelim. Nüfus bu tarihte de artış kaydederek 37 haneye (yaklaşık 185 kişi) vasıl olmuştur.

H. 970 (1562-1563) tarihli dördüncü tahrir defterinde ise ikincisine nazaran daha basit bir açıklama ile yetinilerek buranın Melik İsa b. Eyyûb tarafından Tavuse'ye vakfedildiği belirtilmiştir.⁶¹ Yine bu kayda göre nüfus artmaya devam etmiş ve 45 haneye (yaklaşık 225 kişi) ulaşmıştır. Zirai faaliyetler açısından bu kayıta yeni bir bilgi bulunmamaktadır.

Son tahrir defteri de dördüncüsündeki aynı malumatı tekrar ederek vakfın mahiyetine ilişkin var olana yeni bir şey ilave etmemiştir.⁶² Yüzyılın nihayetinde nüfusta bir azalma yaşandığı (33 hane; yaklaşık 165 kişi) görülmektedir. Gerileme bu dönemde bölgede genel bir kural halini aldığı için köyün bundan istisna olması beklenemezdi.⁶³

Deyr Ammar'dan elde edilen gelirin tahsilatına ilişkin meseleler, mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Bazen köylülerin ödeme yapma konusunda vakıf görevlileri ile takıştığı olmuş; hadise kadının huzuruna intikal etmiştir. Barışçıl yollarla tediyenin yapıldığı durumlarda ahaliyi temsilen bazı kişiler, hâkimin kapısını çalarak buna dair resmi evrak talep etmişlerdir. Nitekim üçüncü tahririn icrasından bir yıl sonra 20 Ağustos 1554 (21 Ramazan 961) tarihinde Mahmud el-Hanefi'nin yanında vakfın köyden alacağına ilişkin meselenin karara bağlandığı görülmektedir.⁶⁴

4. Seyfeddin İsa b. el-Hüseyin b. Ebu'l-Kasım el-Hakkârî

Bu şahsa ait Lifta'da iki farklı vakfın mevcudiyeti, vakfiye kaydından tespit edilmektedir. Mezkûr kişiye ait dağınık bilgiler bir araya getirildiğinde onun emir

60 “Deyr ‘Ammâr vakıf tamâmen, hâsıl kısmun mine's-sülûs, hintâ 1 girâre/480, şa'îr 2 girâre/520, zeyt 475 müd 2850, harâc-ı eşcâr 150, el-'öşr an-mâli'l-vakf 400 mîr-livâ, resm-i ma'z-nahl 20 mîr-livâ, bâd-ı hevâ 70; yekûn hisse-i mîr-livâ ma'a'l-'öşr ve rûsûm 500”, BOA, TT.d., no. 289, s. 92.

61 “Deyr ‘Ammâr tâbi'-i m. Vakfu's-Sultânî'l-Mu'azzam 'İsâ bin Eyyûb 'alâ-Tâvûseti tamâmen, hâsıl kısmun mine's-sülûs 10000 15 feddân, hintâ 4 girâre 1920, şa'îr 5 girâre 1300, zeyt 500 müd 3000, harâc-ı eşcâr 3780, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf timar-ı Yahya ve İsmail 1000, resm-i ma'z ve nahl 290; nisf-ı bâd-ı hevâ 110 yekûn el-'öşr ma'a rûsûm ve bâd-ı hevâ timar-ı mezbûrîn 1400”, TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 57a.

62 Deyr ‘Ammâr tâbi'-i Kuds-i Şerîf, el-'öşr 'an-timar-ı Hasan ve bâkî şürekâ el-mezbûrîn, Vakfu's-Sultânî'l-Mu'azzam 'İsâ bin Eyyûb 'alâ-Tâvûseti tamâmen, hâsıl kısmun mine's-sülûs 10000 15 feddân, hintâ girâre 3 müd 3000, şa'îr girâre 3 müd 840, zeyt müd 500/5000, harâc-ı eşcâr 1160, el-'öşr 'an-mâli'l-vakf 'an-timar-ı Hasan ve bâkî şürekâ 1000, resm-i ma'z ve nahl 350, nisf-ı bâd-ı hevâ 50, yekûn el-'öşr ma'a rûsûm ve bâd-ı hevâ timar-ı mezbûrîn 1400” TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 62b-63a.

63 Bu konuda bk. Mustafa Öksüz, “XVI. Yüzyıl Filistin Nüfusuna Bir Bakış”, *İnsanlığın Kırmızı Çizgisi Kudüs*, ed. Mefail Hızlı vd. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2019), s. 214-228.

64 Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 28)*, s. 137.

lakabını taşıdığı görülmektedir. İsa, Sultan I. Baybars (1260-1277) döneminin önde gelen devlet adamlarından biriydi. Hükümdarın maiyetinde birçok savaşa iştirak etmiş başarılı bir kumandan olup 1270 yılında Şam'da hayatını kaybetmiştir.⁶⁵ Doğum yerinin Kudüs olduğu dikkate alındığında kendisi, Hakkârililerin dışarıda doğan ilk kuşağını temsil etmektedir. Eyyûbî Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesiyle bu kitle, Memlûkler ile iş birliğine gitmekte bir sakınca görmemişlerdir. Nitekim devlet adamları da onların önemini takdir ederek kendilerine yönetimde yer vermişlerdir.

Kayıtlar bize Emir İsa'nın iki farklı tarihte aynı köyde vakıflar tesis ettiğini göstermektedir. Vefatından on iki yıl önce H. 656'da (1258), Lifta'daki cami ve türbesinin ihtiyaçları için bir vakıf kurmuştur.⁶⁶ Zaman dilimine dikkat edildiğinde Memlûkler'in bu dönemde yeni teessüs etmeye başladığı ve Eyyûbîler'in ise çöküş halinde olduğu görülmektedir. Doğal olarak tam bir geçiş döneminin yaşandığı bir devrede yeni bir kurum hayat bulmuştur.

Lifta'da mescit ve türbe için ayrılan akara ilişkin başka bir vakıf defterinde diğerlerinde olmayan bazı yerlerin ismine tesadüf edilir. Kudüs'teki Babu'l-Amud Mahallesi'nde bulunan bir değirmen ile bir fırının varlığından bahseden 342 numaralı defter, harap olduklarını vurgular. Muhtemelen faydalanılması ve tamiri imkânsız hale geldiği için sonraki kayıtlarda bunlardan söz edilmemiştir.⁶⁷ Nitekim tarihi süreç içinde görevlilerin kötü idarelerinden ve fena kullanımlarından dolayı yok olan vakıf mülküne rastlamak mümkündür.

Yukarıdaki kötü misalin aksine vakıf malının korunması hususunda güzel örnekler de vardır. Kadı Muslihiddin'in baktığı davada Melik el-Müeyyed'in Babu'l-Kattanin'de bulunan hanının tamirâtı için kiracısı Muhammed b. Şihabüddin el-Halebî'nin talepte bulunduğu ve bunun da mahkeme tarafından onaylandığı görülmektedir.⁶⁸

Emir İsa'nın ikinci vakfı da aynı köye ortak olmakla birlikte bunun ne için tesis edildiği vakfiyede belirtilmemiştir. Mamafih birinci tahrir kaydı, bunun Hakkâri İsa'nın evlatlarına ait olduğunu ifade ederek bu husustaki müphemliği ortadan kaldırmaktadır. Sadece zaman dilimine bakıldığında ilkinden beş yıl sonra H. 661 yılında (1262-1263) vakfın hayat bulduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Bu tarihler, Aynicâlût zaferinin kahramanı I. Baybars'ın, Haçlılara ve Moğollara karşı başarıyla mücadele ettiği ve Mısır'da Abbasi hilafetini yeniden dirilttiği dönemdir.⁷⁰ Ciddi bir değişim ve dönüşümün yaşandığı bir süreçte bir emirin çocuklarının istikbalini düşünerek

⁶⁵ Gözütok, "Hakkâri Devlet Adamı ve Âlimler (Abbâsîler Dönemi)", s. 261.

⁶⁶ "Vakfu'l-emîr Seyfeddîn İsa bin el-Hüseyin 'alâ-masâlihi't-türbeti ve'l-mescidi bi-karyeti Liftâ târihu'l-vakfiyyeti fi sene 656 (1258) 'an-karye-i Liftâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf 6 t 1652,5", BOA, TT.d., no. 522, s. 25.

⁶⁷ "Vakfu'l-emîr Seyfeddîn İsa bin Hüseyin 'alâ-masâlihi't-türbeti ve'l-mescidi der-karye-i Liftâ, furn bi-mahalle-i Bâbu'l-'Amûd tamâmen harâb, 'an-karye-i Liftâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf hisse 6 t 1652,5, Tâhûn der-mahalle-i Bâbu'l-'Amûd harâb yekûn kalem 3", BOA, TT.d., no. 342, s. 16.

⁶⁸ İbrahim Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 44)*, (İstanbul: IRCICA, 2017), s. 31.

⁶⁹ "Vakf-u Seyfeddîn İsa bin Hüseyin bin Kâsım el-Hakkârî târihu'l-vakfiyyeti fi sene 661 (1262-63) 'an-karye-i Liftâ tâbi'-i Kuds 6 t 1652,5?", BOA, TT.d., no. 522, s. 25.

⁷⁰ Kâzım Yaşar Koprıman, "Baybars I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 5, 1992, s. 221-223.

onlara bir köyden bazı hisseleri vakıf olarak bırakma arzusu anlaşılabilir. Zaten bu tarihten sekiz yıl sonra da vefat etmiştir.

Mahkeme kayıtlarından kurumda çeşitli konumlarda çalışan kişilerin isimlerini tespit etmek mümkündür. 22 Aralık 1562 (25 Rebîussânî 970) tarihli borç tahsil davasında İsa el-Hakkârî Vakfı'nın nâzırı olarak Muhammed b. İbrahim el-Hümâm'ın ismine tesadüf edilmektedir.⁷¹ Bu çeşit davaların istisnai olmadığını, tahsilat esnasında tarafların kadının huzurunda teslim tesellüm tutanağı düzenlettiklerini belirtelim.⁷² Köyde yetiştirilen zeytinden Osmanlı kanunlarına göre vergi hakkı doğduğundan tahsildar olarak İbrahim b. Muhammed el-Hümâm'ın 11 Temmuz 1564'te (1 Zilhicce 971) Kadı Mahmud el-Hanefi'nin huzuruna çıktığını görüyoruz.⁷³

a. Lifta⁷⁴

Kanuni Sultan Süleyman devrine ait H. 932? (1525-1526?) tarihli defterde, üç vakfın mevcudiyetine (Han ez-Zâhirî Vakfı, Lifta Camii Vakfı ve İsa el-Hakkârî'nin çocuklarının vakfı) işaret vardır.⁷⁵ Yukarıda vakfiyenin belirsiz bir şekilde geçiştirdiği Seyfeddin İsa'nın ikinci vakfının muğlak kısmı, evlatları kaydıyla açıklığa kavuşmaktadır. Ahalisinin tamamını Müslümanların teşkil ettiği ve Kudüs nahiyesine bağlı köyde adı zikredilmeyen biri imam olmak üzere 22 hanenin (yaklaşık 110 kişi) yaşadığını belirtelim.

İlk kayıta geçen bilgiler, H. 945? (1538-1539?) tarihli ikinci tahrir defterinde de tekrarlanmıştır.⁷⁶ Yukarıda zikredilenlere yeni bir şey eklenmemekle birlikte vergiyle nüfusa ait konularda öncekinden farklı veriler sunulmuştur. Hayvancılığa dair sadece keçi ve koyundan bahsedilmiştir. İsmi belirtilmeyen bir imamın bulunduğu 24 hanenin (yaklaşık 120 kişi) nüfusu oluşturduğu ve ufakta olsa bir artışın meydana geldiği burada ifade edilmiştir.

H. 961 (1553-1554) tarihli üçüncü mufassal tahrir defteri, Hakkârili İsa'nın çocuklarının vakfı hakkında önceki bilgileri yinelemekle beraber buradaki gelire padişahın emri gereğince yeni bir vakfın ortak olduğunu göstermektedir.⁷⁷ Kanuni

⁷¹ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 44)*, s. 60.

⁷² 30 Nisan 1563 (7 Ramazan 970) tarihli bir kayıt için bk. Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 44)*, s. 180.

⁷³ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 45)*, s. 196.

⁷⁴ Kudüs'ün 5 km batısında Lifta adındaki köy 1 Kanunusani (Ocak) 1948'de İsrail işgaline uğrayarak tahrip edilmiş ve halkı sürgüne maruz kalmıştır. <https://www.palestineremembered.com/Jerusalem/Lifta/ar/index.html> [Erişim tarihi: 09.11.2022]

⁷⁵ "Hâsıl 'an-karye-i Liftâ ber-vech-i maktû' fî sene 4100, Hisse-i vakf-ı Han ez-Zâhirî fî Kuds-i Şerîf tamâmen 12 T 2050, Hisse-i vakf-ı câmi'-i karye-i el-mezbûre 6 t 1025, Hisse-i vakf-ı evlâd-ı İsa el-Hakkârî 6 t 1025, el-'öşr 410 'an-mâli'l-vakf", BOA, TT.d., no. 427, s. 273.

⁷⁶ "Hâsıl ber-vech-i maktû' 4000, Hisse-i vakf-ı Han ez-Zâhirî fî Kuds-i Şerîf 12 t 2000, Hisse-i vakf-ı Câmi'-i karye-i mezbûre 6 t 1000, Hisse-i vakf-ı evlâd-ı İsa el-Hakkârî 6 t 1000, el-'öşr 'an-cümle-i mütehasıl 800 timar-ı mezbûr, resm-i ma'z ve ganem 69", BOA, TT.d., no. 1015, s. 220.

⁷⁷ "Hâsıl kısmun mine's-sülûs ma'a mahsûl-i arâzî-i hâric-i Liftâ ve ... 6610, hintâ 4 girâre 1920, şa'ir 20 girâre 2600, resm-i zeyt müd 200/1200, harâc-ı kürûm ve eşcâr 656, resm-i besâtin 234, Hisse-i vakf-ı Sahretullâh-ı Şerif ber-mûceb-i emr-i 'âlî 12 t 3305, Hisse-i vakf-ı câmi'-i karye 6 t 1652,5, Hisse-i vakf-ı evlâd-ı 'İsâ el-Hakkârî 6 t 1652,5, el-'öşr 'an-cümle-i mütehasıl gayr-i ez-hisse-i Sahretullâh 1099, resm-i

Sultan Süleyman Kudüs'e ayrı bir önem vermiş; şehrin canlanması için çeşitli adımlar atmıştır. Padişahın uygulamaya koyduğu tedbirler sadece güvenlik boyutuyla sınırlı kalmamış; kentteki dini kurumları da kapsamıştır.⁷⁸ Doğal olarak köyün Sahretullah Vakfı'nın akarına eklenmesi bu bağlamda ele alınmalıdır.

Yusuf b. Salih isimli bir âmânın da bulunduğu 72 hane (yaklaşık 360 kişi) Müslümanın yaşadığı köyde, zirai faaliyetlerin doğasına ilişkin tafsilatlı bilgiler bu kayıta yer almaktadır. Bu tarihte Lifta'da yağ üretimi başta olmak üzere arpa, buğday, bostan, bağ ve çeşitli ağaçların tarımının yapıldığı; balcılıkla keçi yetiştiriciliğinin de gelir getiren kaynaklar listesinde olduğu defter kaydından öğrenilmektedir.

Dokuz yıl sonrasına ait H. 970 (1562-1563) tarihli dördüncü sayım hem köydeki vakıflara hem de bizi alakadar eden mevzuaya ilişkin ilginç bilgiler sunmaktadır.⁷⁹ Buna göre Hakkâri Emir Seyfeddin, kendi mescidiyle türbesine Lifta'yı vakfetmiştir. Konumuzu ilgilendiren nokta ise çocuklarına vakıfta bulunan kişinin isminin Seyfeddin Hasan olarak zikredilmesidir. Hâlbuki yukarıda da işaret olunduğu üzere şahsın adı Seyfeddin Hüseyin idi. Muhtemelen kâtip yazarken hataya düşmüş olmalıdır. Nüfusta ise bir değişimin yaşanmadığı ve 72 hanelik (yaklaşık 360 kişi) önceki sayının korunduğu görülmektedir. Tarımsal faaliyetler de değişen bir şeyin olmadığını belirtelim.

Yüzyılın nihayetinde yapılan son tahrir ise H. 970 (1562-1563) yılının vermiş olduğu bilgileri teyit etmekte var olan malumatın üzerine yeni bir şey eklemektedir.⁸⁰ Aynı nüfus verilerini (72 hane: yaklaşık 360 kişi) tekrar eden III. Mehmed devrine ait defter, tarımsal konularda da bilinenin dışına çıkmaz ve yeni bir kalemde bahsetmez.

4 Haziran 1547 (15 Rebîussânî 954) tarihli vesika, Hakkârililerin vakfının bulunduğu Lifta'nın devlet tarafından erken tarihten itibaren mukataaya verilmeye

ma'z/nahl 9, resm-i bâd-ı hevâ 50, yekûn hisse-i ze'âmet-i mîr-alay ma'a'l-'öşr ve rûsûm 1158", BOA, TT.d., no. 289, s. 100.

⁷⁸ Bu konuda bk. Mustafa Öksüz, "Kanuni Devrinde Kudüs Sancağı: İnşa ve İhya", *Kanuni Sultan Süleyman ve Dönemi Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar/Suleyman The Lawgiver and His Reign, New Sources, New Approaches*, M. Fatih Çalışır, Suraiya Faroqhi, M. Şakir Yılmaz, İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul, 2020, s. 151-168.

⁷⁹ "Hâsıl kısmun mine's-sülûs ma'a mahsul-i arâzî-i hâric-i Liftâ ve ... 20 feddân, hintâ 4 girâre 1920, şa'îr 5 girâre 1300, zeyt 150 müd 900, harâcu'l-kürûm ve eşcâr-ı sâ'ire 656, resm-i besâtîn 224, Hisse-i vakf-ı Sahretullâhi'l-müşerrefe 12 t 2500, Hisse-i vakf-ı Emîr Seyfeddîn 'alâ-türbetihi ve mescidihi der-karye-i mezbûre 6 t 1250, Hisse-i vakf-ı Seyfeddîn Hüseyin 'alâ-evlâd-ı İsa el-Hakkârî 6 t 1250, el-'öşr 'an-cümle-i mütehasıl gayr-i ez-hisse-i vakf-ı Sahretullâh 'an-ze'âmet-i be-nâm-ı Muhammed Bey 1650, Resm-i ma'z ve nahl 1000 hisse-i vakf-ı Sahretillâh 500 hisse-i ze'âmet-i m. 500, Bâd-ı hevâ 360 hisse-i vakf-ı Sahretillâh 180, hisse-i ze'âmet-i m 180, yekûn el-'öşr ma'a rûsûm ve bâd-ı hevâ hisse-i 'an-ze'âmet-i mezbûr 2330, TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 36a. Köy yaklaşık bu tarihlerde (Evâil-i Safer 970/Eylül-Ekim 1562) başka bir defterde Muhammed adlı bir kişinin zeameti (karye-i Liftâ tâbi-i m., el-'öşr gayr-i ez-hisse-i Sahretullâh ma'a rûsûm 2330) olarak gösterilmekle birlikte evkaf hakkında yeterli bir malumat sunulmaz. BOA, TT.d., no. 346, s. 26.

⁸⁰ "Hâsıl kısmun mine's-sülûs ma'a mahsul-i arâzî-i hâric-i Liftâ ve ... 20 feddân, hintâ girâre 4 müd 2000, şa'îr girâre 4 müd 1120, zeyt müd 150/900, harâcu'l-kürûm ve eşcâr-ı sâ'ire 480, resm-i besâtîn 300, hisse-i vakf-ı Sahretullâhi'l-müşerrefe 12 t 2000, Hisse-i vakf-ı Emîr Seyfeddîn 'alâ-türbetihi ve mescidihi der-karye-i mezbûre 6 t 1500, Hisse-i vakf-ı Seyfeddîn Hüseyin 'alâ-evlâd-ı İsa el-Hakkârî 6 t 1500, el-'öşr 'an-cümle-i mütehasıl gayr-i ez-hisse-i vakf-ı Sahretullâh 'an-ze'âmet-i Hasan el-mezbûr 1700, Resm-i ma'z ve nahl 1200 hisse-i vakf-ı Sahretillâhi'l-müşerrefe 600, hisse-i ze'âmet 600, Bâd-ı hevâ 400, hisse-i vakf-ı Sahretillâhi'l-müşerrefe 200, hisse-i ze'âmet 200, yekûn el-'öşr ve rûsûm ve bâd-ı hevâ 'an-ze'âmet-i müşârûn ileyh 2500", TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 38b.

başlandığını göstermektedir.⁸¹ Köyden alınan vergilerin daha rahat toplanması için bu çözüm benimsenmiş olmalıdır. Devletin pratik bir tahsil çözümü olarak bu uygulamayı imparatorluk genelinde sıklıkla uyguladığı söylenebilir.

5. Seyfeddin Osman b. el-Hüseyin b. Ebu'l-Kasım el-Hakkârî

Yaklaşık 92 yıl sonra aynı ailenin bir diğer ferdi tarafından başka bir vakıf H. 751 senesinde (1350-1351) kurulmuştur. Kuruluştan bahseden 522 numaralı defter, vakfeden kişinin Seyfeddin Osman b. el-Hüseyin b. Ebu'l-Kasım el-Hakkârî olduğunu belirtir.⁸²

Mevkuf arazinin aynı sülalenin önceki vakıfları civarında olması dikkat çekicidir. Bu da 1350 gibi bir tarihte Hakkârili ailenin Lifta ve etrafında etkin olduklarını ve kendilerine intikal eden emlakı muhafaza ettiklerini göstermektedir. Aynı zamanda vakıf yapabilmek için siyasi gücün onayının lüzumu da göz önüne alındığında bu kişilerin Memlûkler Devleti'nin sultanlarıyla yakın ilişkiler tesis ettikleri ortaya çıkar. Zaten sülalenin bir ferdinin Sultan I. Baybars'ın kumandanları arasında yer aldığını biliyoruz. Doğal olarak ailenin geri kalan bireylerinin de diğer hükümdarlarla samimi bir ilişkiye sahip oldukları ileri sürülebilir.

Harice'nin zirai açıdan ekilebilir bir yer olduğuna dair işaretleri mahkeme kayıtlarından bulmak mümkündür. Şafii Kadı İmadeddin'in 24 Aralık 1562'te (27 Rebûussânî 970) sicile kaydettiği davanın konusu, buradaki bağlarda yetişen ürünün fiyatı hakkındadır.⁸³ Doğal olarak bu belge, burada aktif bir tarımın yapıldığını fakat yerleşim olarak tercih edilmediğini göstermektedir.

a. Beyt Madin/Arz-ı Harice

Buranın vakıf olduğunda dair ilk bilgi H. 932? (1525-1526?) yılına kadar gitmektedir. Bir toprak parçası olduğu belirtilen akarın adı "Arz-ı Hârice ve Beytül-Mâdin" olarak zikredilmiş ve tamamıyla İsa el-Hakkârî'nin vakfı olduğu vurgulanmıştır.⁸⁴

H. 945? (1538-1539?) senesine gelindiğinde vakfın mevcudiyetine ilişkin bilgilerin tekrar edilerek var olan durumun onaylandığı görülmektedir. Bununla birlikte mezkûr defter, İsa el-Hakkârî'nin mevkuf olan akarını Liftâ'nın dışında Beyt Madin ile Harice adlı arazide bulunan hisseler olarak göstermiştir.⁸⁵ Buradaki ifade sanki iki ayrı yer varmış intibasını uyandırmaktadır. Söz konusu yerin mukataasından bahseden 23 Haziran 1547 (5 Cemâziyelevvel 954) tarihli mahkeme kaydının

⁸¹ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, s. 47, 68.

⁸² "Vakf-u Seyfeddin Osman el-Hüseyin bin Ebi'l-Kasım el-Hakkârî târihu'l-vakfiyeti fi sene 751 (1350-51), kıt'at-u arzın tu'rafu bi'l-Hârice ve Beytül-Mâdin 'an-havâric-i Liftâ tâbi-i Kuds-i Şerif tamâmen hâsıl 1279", BOA, TT.d., no. 522, s. 25.

⁸³ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 44)*, s. 61.

⁸⁴ "Arz-u Hârice ve Beytül-Mâdin tâbi-i m. Vakf-u İsa el-Hakkârî] tamâmen hâsıl 500, el-'öşr 50 'an-mâli'l-vakf", BOA, TT.d., no. 427, s. 308.

⁸⁵ "Kıt'a-i arzi'l-Hârice ve Beytül-Mâdin min-havâric-i Liftâ, Vakf-u İsa el-Hakkârî hâsıl 750 timar-ı mezbûr el-'öşr 150", BOA, TT.d., no. 1015, s. 257.

sadece tek bir ismi “Harice'yi” vurgulaması, buranın mahiyetine ilişkin önemli bir ipucu verir.⁸⁶ Aşağıda temas olunacağı üzere aslında var olan tek bir toprak parçasıydı.

İlk iki tahrir defterinin aksine yalnızca Beyt Madin ismine yer veren H. 961 (1553-1554) senesine ait üçüncü sayım, buranın konumu olarak Kudüs şehrinin civarını işaret etmektedir.⁸⁷ Bu açıdan farklı bir noktayı vurgulayan bu kayıt, öncekiler de olduğu gibi vakfın sahibinin Hakkârîli İsa olduğunu belirtmiştir.

1562 tarihli dördüncü kayıt kaynaklardaki karmaşaya bir son vererek adı geçen yerin iki isminin olduğunu belirtip meseleye açıklık getirmiştir.⁸⁸ Ayrıca söz konusu sayım, ikinci tahrirdeki bilgiyi tasdik edip toprak parçasının köyün yanında olduğuna işaret etmiştir. Benzer malumat aynı yılda derlenen başka bir vakıf defterinde de (Evâil-i Safer 970/Eylül-Ekim 1562) yinelenmekte ve vakfeden kişinin adı da Seyfeddin İsa b. Hüseyin b. Ebu'l-Kasım el-Hakkârî olarak verilmektedir.⁸⁹ Yüzyılın son tahriri de dördüncü defterdeki aynı bilgileri tekrarlamıştır.⁹⁰

6. Muhammed b. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî⁹¹

Vakıf kuranların sonuncusu Muhammed b. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî'dir. Aslında bu kişi yukarıdaki iki şahsın mensup olduğu ailedendir. Beyt Erza adlı mezranın vakfı münasebetiyle Muhammed'e ilişkin ilk malumatı veren H. 898 senesine ait (1492-1493) vakfiyedir.⁹² Kayıtlarda ekseriya mezra olarak zikredilen yer, vakfiyede ve ilk iki tahrirde köy olarak tescil edilmiştir. Bunun bir kesinlik arz etmediğini ve belgelerde birbirini nakzeden verilerin bulunduğunu belirtmek gerekir.

Kudüs vakıflarının derlendiği bir deftere (Evâil-i Safer 970/Eylül-Ekim 1562) göre Muhammed b. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Hakkârî mezrayı önce kendisine sonra da çocuklarına vakıf olarak tahsis etmiştir.⁹³ Bu ifadeler esas alınır bu tarihlerde burasının tamamen mezra hususiyeti kazandığı ortaya çıkar. Fakat bu yanıltıcıdır. Zira dört yıl sonrasında ait 18 Mart 1566 (26 Şaban 973) tarihli sicil, Beyt

⁸⁶ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 19)*, s. 66.

⁸⁷ “Kıt'a-i arz-ı Beyt Mâdîn Vakf-u İsa el-Hakkâr nezd-i medîne tâbi'-i Kuds-i Şerîf hâsıl kısmun mine'r-rub' ma'a'l-harâc 1279, el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl 'ani'l-muğil ve 'an-mâli'l-vakf 'ani'l-harâc timar-ı m. 600”, BOA, TT.d., no. 289, s. 147.

⁸⁸ “Kıt'a-i arz-ı Beyt Mâdîn tu'rafu bi'l-Hârice der-nezd-i Liftâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf, Vakf-u İsa el-Hakkârî tamâmen. Hâsıl kısmun mine'r-rub' 1800 el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl timar-ı Muhammed 800”, TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 54a.

⁸⁹ “Vakf-u Seyfeddin İsa bin Hüseyin bin Ebi'l-Kasım el-Hakkârî kıt'at-u arzin tu'rafu bi'l-Hârice ve Beyti'l-Mâdîn 'an-havâric-i Liftâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen, hâsıl 2000”, BOA, TT.d., no. 342, s. 16.

⁹⁰ “Kıt'a-i arz-ı Beyt Mâdîn tu'rafu bi'l-Hârice der-nezd-i Liftâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf, Vakf-u İsa el-Hakkârî tamâmen, Hâsıl kısmun mine'r-rub' 2000, el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl timar-ı Mahmud 800”, TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 59a.

⁹¹ Bir mahkeme kaydında şahsın adı, “Bedreddin Muhammed bin Ebi'l-Kasım el-Hakkârî” olarak verilmiştir. Bk. Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 19)*, s. 40.

⁹² “Vakf-u Muhammed bin Ebi'l-Kasım bin Muhammed el-Hakkârî târihu'l-vakfiyetti fi sene 898 (1492-93), karye-i Beyt Erzâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf tamâmen hâsıl 2500”, BOA, TT.d., no. 522, s. 25.

⁹³ “Vakf-u Muhammed bin Ebi'l-Kasım bin Muhammed el-Hakkârî 'alâ nefsihî sümme 'alâ-evlâdihi mezra'a-i Beyt Erzâ tâbi'-i Kuds-i şerîf tamâmen hâsıl 2500”, BOA, TT.d., no. 342, s. 16.

Erza'yı köy olarak tavsif edip Melik Şerefüddin İsa el-Hakkârî'nin vakfı olduğunu belirtmiştir.⁹⁴ Kaynakların yol açtığı problemlili durum kafaları karıştırmaktadır. İnsanların bazen yerleşip ve bazen terk ettiği bir yer olmasından dolayı bu karışıklığın ortaya çıktığı ileri sürülebilir.

Vakfı kuranın soyundan gelenlerin isimleri, mahkeme kayıtlarından bulunabilir. Örneğin 30 Ekim 1547'de (16 Ramazan 954) görülen bir davada, dedesinin vakfettiği Beyt Erza arazisine zeytin ağacı dikilmemesi hususunu mahkemeye taşıyan torun nâzır Muhammed b. İbrahim en-Nâsırî b. el-Hemmâm'dan bahsedilmektedir.⁹⁵ Bu da zaman zaman buraya dışarıdan izinsiz ekim yapıldığını göstermektedir. Bereketli bir araziye sahip oluşu insanların buraya göz dikmesine yol açmıştır.

13 Ekim 1565 (18 Rebiulevvel 973) tarihli mahkeme kaydı, buradan köy olarak bahsederken diğer taraftan vakıf malının gelir ve giderlerine ilişkin masrafların muhasebesini de ihtiva etmektedir. Kadı Carullah Efendi'nin huzurunda yapılan teftişte Mütevellî Bedreddin b. ed-Düveyk iki akrabasının vekili olan Şeyh Yusuf b. Ebu'l-Lutf ile kurumun H. 970 yılına (1562-1563) ait hesaplarının dökümünü liste olarak sunmuştur.⁹⁶

Mezranın coğrafi konumuna ilişkin malumata sicillerden rastlamak mümkündür. Nitekim 7 Eylül 1547 (22 Receb 954) tarihli belge, buranın sınırlarını batıdan Beyt Cala arazisinden Vadi Ahmed ile Yalu toprağı; doğudan Beytülahm'e ulaşan es-Sikke's-Sultaniyye; kuzeyden ise Şerefat arazisi olarak tarif eder.⁹⁷

a. Beyt Erza

Beyt Erza'ya ilişkin ilk kaydı, H. 932? (1525-1526?) senesine ait mufassal tahrir defterinde buluyoruz. Zikri geçen belgeye göre burası Nureddin b. Hakem'in çocuklarının vakfidir.⁹⁸ Ayrıca verilere bakıldığında bu dönemde 3 hanenin yaşadığı (yaklaşık 15 kişi) köyde, buğday ve arpa ziraatının yapıldığı da görülmektedir. Nureddin'in evlatlarından sadece burada bahsedildiğini sonrakilerde böyle bir bilginin bulunmadığını belirtelim.

H. 945? (1538-1539?) yılına ait ikinci sayım, vakfın Muhammed b. Muhammed el-Hakkârî'ye ait olduğunu zikrederek ilk kayıttaki Nureddin b. Hakem ifadesini tashih etmektedir. Yine adı geçen belge, buranın köy olduğunu söyleyerek 2 bekar 3 hanenin ikamet ettiğini (yaklaşık 17 kişi) belirtmektedir.⁹⁹ Doğal olarak buranın karye olma hüviyeti bu tarihte de devam etmiştir.

⁹⁴ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 242.

⁹⁵ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, s. 191.

⁹⁶ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, s. 132.

⁹⁷ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, s. 130.

⁹⁸ "Karye-i Beyt Erzâ tâbi-'i m Vakf-u evlâd-ı Nureddin bin Hakem hâsil kısmun mine's-sülüs Hintâ 410/3000, Şa'îr 43/630, el-'öşr 363 'an-mâli'l-vakf, Yunus bin Salim, Abdullah bin Salim, es-Süveyd bin Salim", BOA, TT.d., no. 427, s. 305.

⁹⁹ "Karye-i Beyt Erzâ Vakf-u Muhammed bin Muhammed el-Hakkârî, hâsil 3000, hintâ 42/960, şa'îr 44/1040, harâc-ı eşcâr ve 'ineb 1000, timar-ı mezbûr el-'öşr 'an-cümle-i mütahassıl 600", BOA, TT.d., no. 1015, s. 223.

H. 961 (1553-1554) tarihli üçüncü tahrir diğerlerinde olmayan başka bir bilgiyi ortaya koyarak buranın bir Hristiyan köyü olan Beyt Cala'nın civarında olduğunu vurgular. Coğrafi konumuna ilişkin tafsilatlı bilgiyi yukarıda işaret edildiği üzere mahkeme kaydında bulmak mümkündür.¹⁰⁰ Tahrirlerin verdiği tarif yetersizdir. Yine adı geçen defter, şüpheye yer bırakmaksızın buranın Hakkâri menşeli Muhammed b. Muhammed'in vakfı olduğunu beyan eder.¹⁰¹ Ayrıca ilk defa bu tahrir kaydında burasının mezra olduğu belirtilmekle beraber önceden de değinildiği üzere bunun aksini söyleyen belgeler de mevcuttur.

H. 970 (1562-1563) tarihli dördüncü tahrir defteri, H. 961 (1553-1554) senesine ait bilgiyi mezranın konumu başta olmak üzere kim tarafından kullanıldığını yinelemiştir.¹⁰² Sadece bu dönemde buranın padişah hasları arasına ilave edildiğini görüyoruz. H. 1005 (1596-1597) yılına ait asrın son sayımı da var olan bilgilerin üzerine yeni bir şey eklemesiz.¹⁰³

Beyt Cala köyünde yaşayanların Hakkârililerin vakfına ait olan mezraya ekim yaptıkları zaman bunun için bir bedel ödedikleri sicillere yansımıştır. 26 Ocak 1566 (5 Receb 973) tarihli mahkeme kaydı, böyle bir olayı aktarmaktadır. Nâzır İbrahim b. Muhammed el-Hümâm, Salim b. Rukayş'tan Beyt Erza'ya yaptığı ekimden dolayı hisse talebinde bulunmuştur.¹⁰⁴ Bu da vakıf arazisinin diğer köylülere ticari amaçla kiralandığının işaretidir.

Yukarıda işaret edildiği üzere köy olarak Beyt Erza'nın adına mahkeme kayıtlarında sıklıkla rastlanır. Bu da burasının şehirle sıkı bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim 9 Ocak 1545 tarihli (25 Şevval 951) bir sicil, burada yaşayan Bedr b. Zeyn adlı şahsın borcundan dolayı bir kişiye kefil olması hasebiyle karyenin ismini zikreder.¹⁰⁵ Bununla birlikte 5 ay sonrasına ait bir mukataa akdinden bahseden 7 Haziran 1545 (26 Rebiulevvel 952) yılına ait bir belgede burası için mezra ifadesi kullanılır.¹⁰⁶ Bedreddin Muhammed b. Ebu'l-Kasım el-Hakkâri'nin vakfında bulunan sulama kanalı akdinin feshine dair 27 Mayıs 1547 (7 Rebî'ussânî 954) tarihli kayıt ise buradan söz ederken köy olduğuna işaret eder.¹⁰⁷ Her bin üzüm asmasından dolayı tahakkuk eden rüsumun ödenmesi için 21 Mart 1564'te

¹⁰⁰ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 19)*, s. 130.

¹⁰¹ "Mezra'a-i Beyt Erzâ nezd-i Beyt Câlâ. Vakf-ı Muhammed bin Muhammed el-Hakkârî tâbi'-i Kuds-i Şerîf, hâsıl kısmun mine'r-rub' ma'a'l-harâc 2500, hâs el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl ve 'an-mâli'l-vakf 'ani'l-harâc maktû' 1200", BOA, TT.d., no. 289, s. 63.

¹⁰² "Mezra'a-i Beyt Erzâ der-nezd-i karye-i Beyt Câlâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf. Vakf-u Muhammed bin Muhammed el-Hakkârî tamâmen hâsıl kısmun mine'r-rub' 2500, el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl hâss-ı şâhî 1100", TKG, KK.TT.d., no. 112 (516), v. 25a.

¹⁰³ "Mezra'a-i Beyt Erzâ der-nezd-i karye-i Beyt Câlâ tâbi'-i Kuds-i Şerîf. Vakf-u Muhammed bin Muhammed el-Hakkârî tamâmen hâsıl kısmun mine'r-rub' 2500, el-'öşr 'an-cümle-i mutahassıl hâss-ı şâhî 1100, ber-vech-i ... maktû' der-'uhde-i İbrahim bin Muhammed 'an-zu'emâ-i Kuds-i Şerîf fi sene 1500", TKG, KK.TT.d., no. 178 (515), v. 23a.

¹⁰⁴ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 48)*, s. 208.

¹⁰⁵ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 16)*, s. 110. Yine 28 Mart 1545 (14 Muharrem 952) tarihli bir başka mahkeme kaydı da buradan köy olarak bahseder. Bk. Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 16)*, s. 184.

¹⁰⁶ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 16)*, s. 272.

¹⁰⁷ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 19)*, s. 40.

(7 Şaban 971) Kadı Mahmud el-Hanefi huzuruna çıkan Nâzır Muhammed b. İbrahim el-Hümâmî'nin davasında da burası köy olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁸ Doğal olarak yerin mahiyetine ilişkin ihtilaflı tanımlamalar mahkeme kayıtlarına kadar intikal etmiştir. Anlaşılan o dönemde yaşayanlar da kendi aralarında burasının ne olduğu konusunda tam bir mutabakata varamamışlardır.

Sonuç

Kudüs'ün fethinden altı yıl önce H. 577 yılında (1181-1182) başlayan Hakkâri menşeli kişilere vakıf verme süreci, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi ele geçirmesinden kısa bir müddet öncesine yani H. 898 tarihine (1492-1493) kadar sürmüştür. Neredeyse 311 yılı kapsayan bu tarihi zaman diliminde toplamda biri kadın 7 kişiye çeşitli nedenlerle vakıflar tahsis edilmiştir. Üç asırlık vakıflaşma tarihi, Eyyûbî ve Memlûk devirlerini kapsayarak Osmanlı Devleti'ne kadar uzanmıştır.

Bölgenin yeni idarecileri olarak Osmanlılar, kendilerine intikal eden vakıf mirasıyla yakından alakadar olmuşlar ve bunları kayda geçirerek devamlılığını sağlamışlardır. İsrail'in kuruluşu münasebetiyle Kudüs'teki vakıf mirasının uğradığı tahribat göz önüne alındığında elimizdeki arşiv malzemesinin değeri daha da artmaktadır. Nitekim 1948 sonrasında işgalin yaygınlaşmasına paralel olarak Hakkâri-li şahısların vakıflarına ait bazı yerler -Lifta köyü örneğinde olduğu gibi- tamamen yok edilmişlerdir.

İslamlaşma güdüsüyle başlayan Kudüs'teki vakıflaşma süreci daha sonra zürri/evlatlık vakıflar boyutuna intikal etmiştir. Bunlara ilaveten aynı zamanda emirler kendi mescitlerine ve türbelerine de muhtelif yerleri vakıf olarak tahsis etmişlerdir. Kaynaklarda bazen ihtilaflı bilgilerin yer aldığı görülmekle beraber tüm veriler etraflıca incelendiğinde Hakkâri-li şahısların vakıflarına ilişkin genel bir resim çizmek mümkündür. Nitekim metin içinde membalardaki meseleler teker teker ele alınarak vakıfa tüm yönleriyle aydınlığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Vakıf kuran şahıslar, sürecin doğası gereği alt tabakadan kişiler değillerdir. Zaten böyle bir beklenti içine girmek tarihî realiteye de uygun değildir. Vakıf tahsis edilen kişilere yakından bakıldığında ilmiye sınıfıyla idareci kesiminin ön plana çıktığı görülmektedir. Ailenin istikbalini düşünme, onları bir arada tutma ve iyi bir maddi gelecek sağlama düşüncesi sürecin şekillenmesinde doğal olarak rol oynamıştır.

Bu makalede incelenen vakıa/süreç, haddizatında İslam tarihinde istisnai bir noktayı temsil etmemektedir. Tam tersine genel akışın bir parçası olarak birkaç asrı kuşatan bu merhalede vakfa ilişkin klasik yaklaşımların bu fenomende de zühur ettiği görülmektedir. Durumu bizim için ilgi çekici ve anlamlı kılan ise günümüz Türkiye'sinin bir parçasını teşkil eden Hakkâri'nin bundan tam 841 yıl önce Kudüs'le farklı bir şekilde bağ kurmasıdır.

¹⁰⁸ Rabaia, *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Ser'iyye (sicil rakam 45)*, s. 113.

EXTENDED ABSTRACT

There was a group of people from Hakkari who played an important role in the conquest of the city of Jerusalem in the entourage of Saladin. After the conquest, this people were allowed to establish charitable foundations as a reward by the sultan. The emergence of charitable foundations was not only limited to the period of the aforementioned sultan but also seen in the periods of other rulers, which demonstrates the process of charitable foundation as a long-term phenomenon extending to the Mamluk era. At first, the beneficiaries of the foundation were those who came from outside the region, but later on, the situation changed and those born in and around Jerusalem started to take place in the foreground.

The beginning of the charitable foundation process just before the conquest of Jerusalem was closely related to the aim of re-Islamization of the region. The leading cadre carrying out the struggle adopted a conscious resettlement policy and preferred to take advantage of the foundation institution, which was the most useful tool in reaching this aim. However, this situation was valid only for the reconquest process and it is not possible to evaluate the foundations established by the new generation of Hakkari origin people born in the geography of Damascus within this context. When there was no crusade threat anymore, the family gave its future a priority in their attempts to establish foundations. They started to establish charitable institutions for the maintenance of masjid and shrines.

Another point revealed by the foundation process is that the people coming from Hakkari were not active only during the Ayyubid period. Some of them were actively involved in the upper echelon during the Mamluk era. As a matter of fact, being close to the elite group facilitated the assignment of some villages and hamlets as foundations. The approval of the sultan was absolutely necessary for the conversion of the pieces of land from public property to private property as the first step to foundation establishment. Naturally, this practice necessitated having close relations with the palace.

The establishment of foundations were made possible by the sultan's direct donation of a land to his servants. This was the prevailing practice in the Ayyubid period. It is not possible to say that this model was always valid. In the Mamluk period, the direct donations of the rulers were replaced by the creation of new foundations with his consent. Here, too, sometimes the foundation is used only for the existence of a charitable institution, and on the other hand, the interests of the individuals were also taken as the basis. As a matter of fact, a separate source of income was created under the name of foundation, considering the future of the family.

It is possible to find information about the fate of the families of the founders in the Jerusalem court records. Generations who were originally from Hakkari constituted the natives of Jerusalem. Sometimes the struggles among themselves for a position and other problems related to foundations often came before the judge and the final decision of this powerful man of the province was awaited for the solution of the problem. One of the things court records show us is that women take part in foundations. This demonstrates that they adopt an active attitude rather than a passive role.

It can also be said that the relations between the villagers and the administrators of the foundations were sometimes strained since there were people who did

not want to fulfill their obligations. The problems were not only caused by this example. Since the foundation real estate contained valuable lands, those who wanted to benefit from it were sometimes planted there without the approval of the officials. Naturally, this brought the villagers and the rulers face to face. Despite all these problems, it is possible to say that the parties reached an agreement at the end of the day. Because a constant fight was of no use to either side.

The Ottoman sources, which provide sufficient information about foundations, also have confusing data on this issue. The issue of who established the foundation differs from one registry to another one. In fact, when the documents are viewed from above, it is seen that the reason for the confusion stems from the identity of the first person who donated the foundation. People mentioned the name of the sultan who made this possible while talking about the foundation, both in court and in other state records. Therefore, this situation created a problem. When the archive material is examined closely, it is seen that there were solutions to this problem since the historical material we have provides detailed information about to whom the foundation was allocated.

The majority of the people to whom the foundation is allocated were men rather than women. It is possible to look for the reason for this in the social conditions of the period. Since the wealth and political power required for the establishment of the foundation were mostly found at the hands of men, it should not be strange that they played a leading role in this matter. The point that draws attention here is the success of a woman in establishing a foundation for herself in this environment. Being a member of a distinguished family and of the wife of a powerful emir were among the primary conditions for this woman. It is noteworthy that the woman who established the foundation was belonged to a powerful family from Hakkari. Naturally, we see that the general rule was not broken in this regard either.

It is known that the foundational real estate were sometimes remained in ruins and later disappeared. The reason for this is the fact that the officials did not perform their duties well. Names and accounting records of those who received salaries from foundations provide important data regarding the internal functioning of the institution. It is seen that the institution was not left on its own, and the state headquarters controlled this place and interfered with inappropriate situations during its long history.

Kaynakça

1) Arşiv Kaynakları

A. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d)

289, 342, 346, 427, 522, 529, 602, 1015

B. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKG)

Kuyûd-ı Kadîme Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (KK.TT.d)

112 (516), 178 (515), 539

2) Kitap ve Makaleler

- Emecen, Feridun: “Canbirdi Gazâli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları 1993, C. 7, s. 141-143.
- Gözütok, Şakir: “Hakkârili Devlet Adamı ve Âlimler (Abbâsîler Dönemi)”, *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, (2011), Sayı: 46, s. 255-279.
- Güneş, Hüseyin: “İslam Tarihinin İlk Asırlarına Damgasını Vuran Hakkâri Uleması”, *1. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II, Hakkâri: Hakkâri Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 637-646.
- Kaya, Önder: “el-Melikü'l-Eşref, Mûsâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, C. 29, s. 64-66.
- Kopruman, Kâzım Yaşar: “Baybars I” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları 1992, C. 5, s. 221-223.
- Öksüz, Mustafa: “Kanuni Devrinde Kudüs Sancağı: İnşa ve İhya”, *Kanuni Sultan Süleyman ve Dönemi Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar/Suleyman The Lawgiver and His Reign, New Sources, New Approaches*, M. Fatih Çalışır, Suraiya Faroqhi, M. Şakir Yılmaz, İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul, 2020, s. 151-168.
- Öksüz, Mustafa: “XVI. Yüzyıl Filistin Nüfusuna Bir Bakış”, *İnsanlığın Kırmızı Çizgisi Kudüs*, ed. Me-fail Hızlı vd. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2019), 214-228.
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 16)*, İstanbul: IRCICA, 2018
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 19)*, İstanbul: IRCICA, 2017
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 28)*, İstanbul: IRCICA, 2017.
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 33)*, İstanbul: IRCICA, 2018
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 44)*, İstanbul: IRCICA, 2017.
- Rabaia İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 45)*, İstanbul: IRCICA, 2019.
- Rabaia, İbrahim: *Sicillatu Mahkemeti'l-Kudsi's-Şer'iyye (sicil rakam 48)*, İstanbul: IRCICA, 2020.
- Sağlam, Nevzat: “Arşiv Belgelerine Göre Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs Vakıfları”, *Journal of History Culture and Art Research/Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (December 2017), Vol. 6, No. 6, s. 403-424.
- Şeşen, Ramazan: “el-Melikü'l-Âdil I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, C. 29, s. 59-60.
- Tomar, Cengiz: “el-Melikü'l-Muazzam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2004, C. 29, s. 71-73.
- Yiğit, İsmail: “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, C. 35, s. 76-79.

3) İnternet Kaynakları

- <https://www.palestineremembered.com/Jerusalem/Lifta/ar/index.html> [Erişim tarihi: 09.11.2022]
- http://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Dayr__Ammar_948/ar/index.html [Erişim tarihi: 09.11.2022]
- https://www.palestineremembered.com/GeoPoints/Abu_Dis_619/ar/index.html [Erişim tarihi: 09.11.2022]